

Київський національний торговельно-економічний університет
Кафедра міжнародного приватного, комерційного та цивільного права

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЗА
ПОРУШЕННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ**

Студентки 2 курсу 5 м групи ФМТП,
заочної форми навчання ,
спеціальності 081 «Право»
спеціалізації
«Комерційне право»

Гнеуш Наталії
Олександрівни

Науковий керівник
к.ю.н., доц.

Мельничук Максим
Володимирович

Гарант освітньої програми
д. ю. н., проф.

Бакалінська Ольга
Олегівна

Київ 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	7
СУТНІСТЬ ТА ПОРЯДОК ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ	7
1.1. Поняття і сутність договірному зобов'язання.....	7
1.2. Порядок виконання і припинення договірному зобов'язання.....	15
1.3. Способи забезпечення виконання договірному зобов'язання.....	24
РОЗДІЛ 2	41
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ДОГОВІРНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ	41
2.1. Умови (підстави) настання відповідальності за порушення договірному зобов'язання.....	41
2.2. Види відповідальності за порушення договірному зобов'язання.....	52
2.3. Особливості стягнення неустойки за порушення договірному зобов'язання.....	60
РОЗДІЛ 3	72
ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВІРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ	72
3.1. Господарські санкції за порушення договірному зобов'язання.....	72
3.2. Умови притягнення до відповідальності за прострочення виконання договірному зобов'язання.....	80
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний стан майнового обороту України в цілому може бути охарактеризований як динамічний розвиток договірних форм опосередкування ринкових відносин.

Роль двох-і багатосторонніх договорів у регулюванні процесу переміщення економічних благ важко переоцінити і тому сьогодні можна сміливо стверджувати, що договори стали головним юридичним інструментом ринку.

Сучасне право України складається з великої кількості підгалузей, інститутів і субінститутів, які регулюють різні групи і види суспільних відносин. Однією з найбільших підгалузей права є саме зобов'язальне право, предмет якого становлять відносини економічного обороту – зобов'язальні відносини. Останні спрямовані на задоволення різних потреб і захист різних інтересів осіб, тому коло їх велике і різноманітне: це відносини, пов'язані з придбанням товарів у власність, передачею майна у володіння і користування, будівництвом житлових, виробничих і соціально-культурних об'єктів, перевезенням пасажирів, вантажів і багажу, наданням різних послуг, страхуванням, кредитуванням і розрахунками, спільною діяльністю, охороною життя, здоров'я і майна громадян, майна юридичних осіб тощо. Вони охоплюють як нормальні відносини між суб'єктами господарського права, пов'язані з виробництвом продукції, реалізацією робіт, наданням послуг і т.д., так і відносини, що виникають внаслідок ненормальних дій, наприклад невиконання зобов'язання, що тягне за собою відповідальність.

Очевидно, що в умовах домінуючого панування договірних форм економічного товарообміну неминуче різке збільшення кількості спорів, що виникають між сторонами договору. У свою чергу практика господарсько-правової відповідальності виявляє цілий ряд гострих проблем, які потребують якнайшвидшого, але разом з тим і глибокого наукового осмислення. Більш того, є проблеми, дослідження яких пов'язане з кардинальним переглядом, здавалося б, уже давно усталених теоретичних конструкцій. В цьому відношенні не є винятком

і вчення про господарсько-правову відповідальність, що має традиційну проблематику.

Вміщені в зобов'язальному праві правові норми регулюють велике коло суспільних відносин. При посередництві зобов'язального права здійснюється переміщення майна та інших матеріальних благ зі сфери виробництва в сферу обігу, а з останньої - в сферу виробничого та особистого споживання. Тому вивчення основ зобов'язального права є важливим.

Актуальність проблеми дослідження зумовлена також зростаючим значенням та появою нових зобов'язань, зокрема договірних, як юридичної форми правового зв'язку між боржником та кредитором та необхідністю його стабілізації, а також забезпечення належного виконання зобов'язань.

Проблема належного виконання зобов'язань відноситься до вічних проблем, що розв'язуються засобами як приватного, так і публічного права. Наразі вона, окрім традиційних причин, зумовлюється різними підходами до неї у національному праві, праві інших країн та міжнародному праві, зростанням значення уніфікованих правил, спеціальними конструкціями юридичної особи, принципів зобов'язального права, що спричиняє неузгодженості у правозастосувальній та судовій практиці.

Тож проблема не у встановленні зобов'язань, а в їх належному виконанні. Його антипод – неналежне виконання, спричинене недоліками та непослідовністю законодавства та доктрини, де проведені інколи полярні погляди, недосконалістю судової системи, нездатністю виконавчої служби виконати рішення суду.

На тлі неповаги до закону та взятих на себе зобов'язань ці фактори спричиняють складнощі із самодостатністю та стабільністю приватноправового регулювання суспільних відносин.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються при притягненні до відповідальності суб'єктів господарювання за порушення зобов'язань.

Предметом дослідження є відповідальність суб'єктів господарювання за порушення договірних зобов'язань.

Метою дослідження є вивчення основних положень щодо притягнення до відповідальності суб'єктів господарювання за порушення зобов'язань.

Для досягнення мети маємо такі **завдання**:

- вивчити поняття договірної зобов'язання;
- дослідити порядок виконання і припинення договірної зобов'язання;
- вивчити способи забезпечення виконання договірної зобов'язання;
- проаналізувати умови (підстави) настання відповідальності за порушення договірної зобов'язання;
- вивчити види відповідальності за порушення договірної зобов'язання;
- узагальнити особливості стягнення неустойки за порушення договірної зобов'язання;
- дослідити господарські санкції за порушення договірної зобов'язання;
- проаналізувати умови притягнення до відповідальності за прострочення виконання договірної зобов'язання.

Методологічною і теоретичною основою дослідження є діалектичний метод пізнання, порівняльно-правовий, логічний, історичний.

Метод аналізу і синтезу дав змогу виокремити із загального поняття «господарсько-правова відповідальність» його найсуттєвіші властивості. Через призму формально-логічного методу і законів діалектики у дослідженні виявлено зв'язок між нормативними приписами різних законодавчих актів, що регулюють питання застосування господарських санкцій за порушення договірних зобов'язань, та існуючою судовою практикою з цієї категорії справ.

Системно-структурний метод застосований з метою вироблення критеріїв поділу відповідальності на різні форми і види, відмежування їх від суміжних категорій і понять.

Історичний метод пізнання дав змогу на основі праць науковців встановити об'єктивні закономірності формування інституту господарсько-правової відповідальності, конкретних форм її реалізації, виділити незмінні родові та видові ознаки цього поняття.

За допомогою порівняльно-правового методу в роботі досліджені положення

законодавства, виявлений позитивний досвід правового регулювання і застосування господарських санкцій, що може слугувати підґрунтям для удосконалення законодавства України.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є комплексним дослідженням правового становища суб'єктів господарювання, які притягуються до відповідальності за порушення зобов'язань.

Основою проведеного теоретичного аналізу є положення, відповідно до якого суб'єкти господарювання притягуються як до господарсько-правової, так і до цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань.

Практичне значення полягає у тому, що матеріали дослідження створюють підстави для подальшого вивчення статусу суб'єктів господарювання, які порушили договірні зобов'язання та підстави притягнення їх до відповідальності. Основні положення та результати роботи можуть бути використані під час розробки навчальних програм, методичних матеріалів і підготовки навчальних посібників за напрямами підготовки «Господарське право»тощо.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення випускної кваліфікаційної роботи викладено у статті «Стягнення неустойки за порушення договірною зобов'язання суб'єктами господарювання», що опублікована у збірнику наукових статей «Правове забезпечення підприємницької діяльності». – К.: Нац. Торг.-екон. Ун-т, 2018. - С. 140-148.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, пропозицій та списку ста використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

СУТНІСТЬ ТА ПОРЯДОК ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

1.1. Поняття і сутність договірної зобов'язання

В умовах ринкової економіки зобов'язання є її найважливішими елементами. Вони складають основу економічного обороту, саме через них і за допомогою них здійснюється переміщення всіх матеріальних благ.

Дія всіх без винятку зобов'язань проявляється в тому, що вони повинні бути виконані з встановленням певної відповідальності за їх порушення і застосуванням в необхідних випадках заходів щодо забезпечення їх виконання. Саме належне виконання зобов'язань, без зловживань і порушень закону, забезпечує переміщення всіх матеріальних благ.

Таким чином, запорукою стабільного економічного обороту і впорядкованості всіх суспільних відносин, регульованих зобов'язальним правом, в цілому, є розробленість проблем виконання зобов'язань, вирішення всіх спірних питань, що виникають при виконанні зобов'язань, і, нарешті, достатнє правове регулювання цих питань.

Безперечно, що зобов'язання як юридична конструкція, будучи створена в колись римського права, пройшовши крізь століття і дійшовши до нашого часу, не втратила свого значення. Даний факт свідчить про непорушність зазначеної конструкції, що підкріплюється щохвилинною потребою в її застосуванні.

Зрозуміло, що різні часи і правові системи вносили свої трактування і корективи в розуміння зобов'язання і його зовнішньої реалізації в навколишньому світі, створюючи різні теорії, що визначають нормальне буття такого в стадії внутрішнього існування (в період виконання) у взаєминах суб'єктів [24, с.65].

Сучасний розвиток економічних відносин зумовив тенденцію до зростання кількості, в першу чергу, договірних відносин. Разом з тим, характерне і зростання позадоговірних відносин. Констатуючи дані обставини, слід сказати,

що в їх основі лежить єдина категорія - зобов'язання, що виражає собою якість відношення. В той же час, для нормального розвитку суспільства недостатньо одного факту збільшення кількості зобов'язань (договірних або позадоговірних). Важливим і більш значущим є їх якісний критерій, те, як вони реалізуються в зовнішньому світі [25, с.86].

Відповідно до ст. 173 Господарського кодексу України (далі – ГК України) господарським визнається зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання з підстав, передбачених цим Кодексом, в силу якого один суб'єкт (зобов'язана сторона, у тому числі боржник) зобов'язаний вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо), або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управлена сторона, у тому числі кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Основними видами господарських зобов'язань є майново-господарські зобов'язання та організаційно-господарські зобов'язання [1].

Говорячи про зобов'язання, можна з повною впевненістю стверджувати, що воно, будучи багатограним соціально-абстрактним утворенням, вимагає всеосяжного вивчення з метою осягнення його суті і сприйняття механізмів природного функціонування.

У світлі викладеного найбільший інтерес для обороту являє реалізація зобов'язання в зовнішньому світі. При цьому, як ми вже зазначили, зобов'язання є утворенням, яке виражається у взаєминах сторін.

При цьому важливо враховувати, що розгортання і динамічна дія договірних правовідносин на стадіях його зміни і припинення можливі лише за умови виникнення цих правовідносин. Тому в судовій діяльності питання, пов'язані з виникненням договору, в тій чи іншій формі доводиться вирішувати при розгляді будь-якого спору, що впливає з переддоговірних та договірних відносин сторін.

Виділення проблематики виникнення договірних правовідносин в самостійний розділ права обумовлено об'єктивно існуючими передумовами. Зокрема, виникнення договору є свого роду «відправної точкою» в розвитку договірного зобов'язання, що знаходиться на стику договору-угоди і договору-правовідносин.

Укладення договору і виникнення договору - різні правові поняття, оскільки укладення договору як угоди може спричинити не тільки виникнення договірного зобов'язання, але також зміна і припинення останнього.

Стосовно ж до цього дослідження мають значення такі питання укладення договору-угоди, які пов'язані з породженням останнім (самостійно або в єдності (взаємодії) з іншими юридичними фактами) відповідних договірних правовідносини, тобто коли договір розглядається в якості правоутворюючого юридичного факту. Тому для додання дослідженню потрібного руслу правильніше вести мову про виникнення договірного зобов'язання, маючи при цьому на увазі виключно процес зародження (початкову стадію) договірних правовідносин [83, с.131].

На жаль, в даний час багато питань виникнення договірних зобов'язань в доктрині, законодавстві та судовій практиці вирішуються не завжди одноманітно і правильно, що помітно ускладнює використання договірної моделі для оформлення майнових відносин учасників обороту.

Так, не може не викликати побоювання вже досить ґрунтовно укорінений в правовій науці і широко підтримуваний судами погляд на істотні умови договору як на умови, відсутність яких в тексті договору тягне за собою визнання договору неукладеним.

Зазначене одностороннє уявлення про істотні договірні умови, далеко не відповідає істинній суті і соціальному призначенню даного явища, часто призводить на практиці до відмови в задоволенні позовних вимог, заснованих на договорі. Логічний наслідок цього прагнення сторін уникнути небажаних судових рішень шляхом складання громіздких багатосторінкових договорів-документів, в

яких без усякої потреби і належного осмислення відтворюється зміст нормативно-правових актів.

У праві поняття договору прийнято розглядати в трьох значеннях: як угоду (юридичний факт), як правовідносини і як документ. При цьому пропозиція деяких авторів об'єднати різні якості договору в одному або, що по суті те ж саме, в комплексному понятті необхідно визнати спробою створення правової фікції. Разом з тим ні теоретичних, ні практичних потреб для цього немає. Навпаки, три властивих договору властивості виступають цілком об'єктивними явищами, що існують незалежно від людської свідомості. Крім того, об'єднання договору-угоди і договору-правовідносин шляхом створення єдиного (комплексного) поняття договору - це об'єднання причини і наслідків, яке не може бути визнано допустимим з логічної точки зору.

Договору-угоді притаманна така невід'ємна властивість, як свобода. Виходячи з аналізу законоположень, можна виділити наступні головні елементи, складові свободу договору (прояви свободи договору):

- 1) свобода у вирішенні питання, укладати чи не укладати договір;
- 2) свобода у виборі партнера при укладенні договору;
- 3) свобода у виборі виду договору;
- 4) свобода при визначенні умов договору;
- 5) свобода вибору форми договору.

Свобода обмежена для всіх договорів. У той же час існують договори, обмеження свободи яких носить спеціальний характер (наприклад, публічні договори і договори приєднання). З урахуванням викладеного всі договори в залежності від характеру обмеження договірної свободи слід поділити на договори, щодо яких діють тільки загальні обмеження їх свободи, і договори, щодо яких діють як загальні, так і спеціальні обмеження їх свободи. Оскільки будь-яке обмеження договірної свободи є вилученням з відповідного принципу і підлягає з цієї причини суворій законодавчій регламентації, остільки виникнення договорів другої групи неминуче підпорядковується особливими правилами, обумовленим природою конкретного спеціального обмеження. Суть зазначених

правил - в наданні додаткових гарантій особам, в інтересах яких введено спеціальне обмеження свободи договору [83, с.212].

Під договірною умовою ми розуміємо узгоджене контрагентами прямо або побічно і певним чином об'єктивоване правило поведінки індивідуального характеру, що відноситься до області виникнення, зміни, припинення договірних зобов'язань і наслідків порушення даного зобов'язання. Умова договору визначає міру можливої і належної поведінки сторін договірних зобов'язань і завжди узгоджується (формулюється) виключно ними.

Підставою першої класифікації договірних умов виступає такий критерій, як спосіб їх узгодження (формулювання) сторонами. За цією ознакою умови договору поділяються на певні і визначні. Наведена класифікація договірних умов на практиці повинна сприяти більш швидкому і правильному виявленню їх в договорі. При цьому слід виходити з того, що певні умови договору-угоди завжди містяться в договорі-тексті, в той час як зміст визначених умов може відповідати як тексту джерела права, так і тексту договору (в разі повторення сторонами редакції диспозитивної норми при відсутності пропозиції про її зміну або виключення її дії).

Крім того, важливе практичне значення має і та обставина, що після пропозиції про зміну або виключення з договору-угоди умови інша аналогічна певна умова (що збігається або не співпадає з ним за змістом) може з'явитися в договорі тільки внаслідок його прямого узгодження. У цьому сенсі розглянута класифікація грає службову роль по відношенню до другої, основної, класифікації договірних умов на істотні (об'єктивно-суттєві і суб'єктивно-суттєві) і несуттєві [26, с.109].

Сутність договірної умови пов'язана як з існуванням (наявністю) договору-угоди, так і з сутністю правовідносин, що виникають з договору. Отже, до числа істотних відносяться такі договірні умови, які формують сутність конкретного договірного зобов'язання сторін і саме тому є необхідними і достатніми для укладення договору-угоди. Іншими словами, склад умов конкретного договору-

угоди визначається моделлю змісту договору-правовідносин, що виникають з них і певним чином закріплюється в договорі-тексті.

До числа об'єктивно-істотних умов відносяться умови про предмет договору, умови, які названі в законі або інших правових актах як істотні, умови, необхідні для договорів даного виду (відповідні за змістом формулюванням диспозитивних норм, які розкривають ознаки договорів даного виду).

До складу суб'єктивно-істотних умов договору входять умови, щодо яких угода досягнута за заявою однієї із сторін і які або взагалі не були передбачені будь-якими диспозитивними нормами, або представляють собою відступ від диспозитивних норм, що визначають зміст несуттєвих умов, або повторюють редакцію диспозитивних норм, що визначають зміст несуттєвих умов, після пропозиції про відступ від таких норм (виключення дії таких норм).

Несуттєвими повинні визнаватися умови, відповідні за змістом формулюванням диспозитивних норм, що не розкривають ознаки договорів даного виду, а також формулювання правових звичаїв[83, с.98].

Позитивне значення основної класифікації договірних умов проявляється в тому, що вона дозволяє відповісти на питання про наявність договору позитивно. Для визнання договору укладеним необхідно пряме узгодження сторонами умови про предмет договору, умов, які названі в законі або інших правових актах як істотні, а також суб'єктивно-істотних умов. При цьому відомості про досягнення угоди по перерахованим умовам можуть містити всі допустимі законом докази, а не тільки договір-документ. Після такого узгодження в договір автоматично включаються умови, необхідні для договорів даного виду, а також несуттєві умови.

Коли укладення договору проводиться шляхом конклюдентних дій або коли у відповідь на конклюдентні дії одного боку слідує мовчання, за яким закон або угода сторін визнає правоутворююче значення, мова йде про укладення сторонами усного договору. В даному випадку конклюдентні дії і мовчання означають згоду укласти угоду на умовах, що визначаються виходячи з конклюдентних дій іншої сторони.

Мовчання не може бути формою оферти, оскільки з одного тільки мовчання неможливо зробити висновок про те, на яких умовах особа бажає укласти договір. Тому в тих випадках, коли мовчання визнається виявом волі укласти договір, його слід вважати акцептом, що вимагає наявності іншого волевиявлення (оферти), з якого б впливало зміст договору, що укладається. Зазначеними міркуваннями пояснюється і принципова неможливість укладення договору шляхом обміну сторонами одними мовчання.

Залежно від основного, соціально-економічного, критерію все особливі випадки виникнення договору поділяються на випадки:

- 1) виникнення договірної зобов'язання в умовах спеціальних обмежень свободи договору (обов'язкове укладення договору; укладення договору шляхом приєднання);
- 2) виникнення договірної зобов'язання на підставі судового рішення;
- 3) виникнення зобов'язання з договору, що вимагає нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації [84, с.112].

За правовим змістом особливі випадки виникнення договірної зобов'язання класифікуються на випадки виникнення договірної зобов'язання з одного юридичного факту і на випадки виникнення договірної зобов'язання зі складного юридичного складу, в якому договір, тим не менш, грає роль головного елемента.

До першої групи у зазначеній класифікації відносяться такі особливі випадки, як укладення публічного договору, укладення договору шляхом приєднання, укладення договору на торгах, укладення договору, передбаченого попереднім договором. Другу групу становлять випадки виникнення договірної зобов'язання на підставі судового рішення, а також з договору, що вимагає нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації.

Консенсуальний договір, що вимагає нотаріального посвідчення, вважається укладеним в момент надання йому нотаріальної форми. Реальний договір, який підлягає нотаріальному посвідченню, визнається укладеним у момент передачі майна або, якщо майно передано до укладення договору, в момент нотаріального

оформлення договору. При цьому акт нотаріального посвідчення, не дивлячись на те, що він відноситься до форми договору, являє собою окремий юридичний факт, який грає самостійну роль в юридичному складі, яке тягне за собою виникнення договірної зобов'язання.

Державна реєстрація є правомірна дію владного органу, спрямована на правові наслідки. Отже, державна реєстрація безумовно є юридичним актом.

Оскільки ж державна реєстрація здійснюється органом, які не перебувають з учасниками обороту в юридично рівних відносинах, її слід віднести до числа адміністративних актів, які є необхідною умовою дійсності відповідних угод. Насправді, запис в Єдиному державному реєстрі не відповідає традиційним уявленням про форму та зміст ненормативного акта. Однак юридичним фактом, з яким зв'язуються правові наслідки, є саме акт реєстрації, що втілює волю державного органу, а не запис в реєстрі, як чисто технічна дія.

Той факт, що судовому оскарженню підлягає зареєстроване право, а не його державна реєстрація, ніяк не позначається на її правовій природі як адміністративного акту і пояснюється такими міркуваннями.

Державна реєстрація входить в складний юридичний склад, одним з елементів якого є договір як правовий акт. Це означає, що і договір, і державна реєстрація набувають значення юридичних фактів тільки при послідовному накопиченні елементів всього складу, причому таке накопичення починається з договору, а закінчується - державною реєстрацією. А оскільки першим і до того ж основним елементом юридичного складу є договір, визнання судом недійсним акту державної реєстрації, як останнього і другорядного елемента складу, не здатна до кінця усунути виниклу правову невизначеність і саме тому позбавлене всякого сенсу[85, с.98].

Отже, під сутністю конкретного договірної зобов'язання слід розуміти головне в змісті цього зобов'язання, представлене сукупністю зумовлених об'єктивними і суб'єктивними факторами прав і обов'язків, які виражають природу і характер відповідних правовідносин і без яких існування і виконання

останнього, як самостійного, якісно визначеного і індивідуального явища, для досягнення правової мети неможливо.

Всі умови договору в залежності від їх впливу на формування сутності конкретного договірної зобов'язання повинні бути класифіковані на істотні (об'єктивно-суттєві і суб'єктивно-суттєві) і несуттєві. Дана (основна) класифікація договірних умов має практичне значення.

Залежно від способу формулювання сторонами договірних умов останні поділяються на певні (узгоджені за допомогою вироблення сторонами власного варіанту поведінки - пряме узгодження) і визначні (узгоджені сторонами за допомогою прийняття варіанту поведінки, запропонованого законодавцем в диспозитивної нормі або санкціонованого законодавцем у звичаї, що розглядається як джерело права (правовому звичаї), непряме узгодження). При цьому, не змінюючи в ході укладення договору зміст диспозитивної норми або правового звичаю, сторони тим самим перетворюють формулювання диспозитивної норми або правового звичаю (але не саму диспозитивну норму або правовий звичай) в формулювання договірної умови.

Отже, вплив диспозитивної норми (правового звичаю) на ставлення сторін завжди опосередковано договором-угодою як засобом «автономного» індивідуального регулювання. Навпаки, імперативна норма регулює зазначене відношення безпосередньо, минаючи договір-угоду, застосовуючись лише в момент його укладення.

1.2. Порядок виконання і припинення договірної зобов'язання

Поняття зобов'язання і виконання зобов'язання тісно пов'язані між собою. Зобов'язання зумовлює виконання, характер скоєних сторонами дій (бездіяльності). Самі дії по виконанню знаходять свою основу саме в зобов'язанні. Спочатку з'являється зобов'язання, потім воно виконується і належним виконанням припиняється.

Слід зупинитися на сутності самого виконання зобов'язання, під яким розуміється один з способів припинення зобов'язання, що полягає в здійсненні сторонами зобов'язання дій, що складають його предмет, або утриманні від певних дій.

Виконання - це певний юридичний факт, одна з підстав припинення зобов'язання (вольовий акт, який припиняє права і обов'язки сторін). На загальну думку, після виконання зобов'язання втрачає своє зміст, отже, перестає існувати. Однак навіть виконане зобов'язання продовжує мати певне юридичне значення.

Виконання зобов'язання - це завжди певний процес, який займає якийсь проміжок часу і складається з ряду дій боржника і кредитора. Боржник пропонує виконання, кредитор його приймає. Дії боржника самі по собі не є виконанням, а являють собою лише пропозицію такого. І тільки після прийняття виконання кредитором зобов'язання припиняється.

Всі дії сторін, що становлять виконання зобов'язання, є елементами процесу виконання. Ці дії можуть досягати великої числа і мати різне юридичне значення. Вони підрозділяються на головні, які представляють собою саме надання за зобов'язанням, і допоміжні, які супроводжують головні.

Утримання від певної дії може складати як самостійний предмет зобов'язання, що буває досить рідко, так і входити в предмет зобов'язання в якості додаткових обов'язків поряд з основними.

Виконання завжди здійснюється за допомогою вольових дій сторін, навіть бездіяльність, що становить предмет окремих зобов'язань, здійснюється вольовим зусиллям боржника.

Виконання зобов'язання у вигляді вчинення дій являє собою двосторонню вторинну реальну угоду (право чин). Виконання зобов'язання у вигляді утримання від дій являє собою юридичний склад, що включає в себе два юридичні факту: одиничну вольову дію в вигляді зупинення дії - в момент усвідомлення необхідності утримання від дій щодо кредитора, потім - інший юридичний факт - відносна подія у вигляді триваючої дії, поки оскільки боржник не порушить процес виконання зобов'язання вольовою дією [92, с.146].

На підставі дослідження законодавства та всіх висловлених в літературі підходів до поняття виконання зобов'язання нами дано визначення виконання зобов'язання. Під виконанням зобов'язання необхідно розуміти один із способів припинення зобов'язання, що полягає в здійсненні сторонами зобов'язання дій, що складають його предмет, або утриманні від певних дій.

Виконання - це певний юридичний факт, одна з підстав припинення зобов'язання. На загальну думку, після виконання зобов'язання втрачає свій зміст, отже, перестає існувати. Однак на підставі вивчення судової практики нами висловлюється позиція про те, що навіть виконане зобов'язання продовжує мати певне юридичне значення[27, с.68].

Виконання зобов'язання це завжди певний процес, який займає якийсь проміжок часу і складається з ряду дій боржника і кредитора. Боржник пропонує виконання, кредитор його приймає. Дії боржника самі по собі не є виконанням, а являють собою лише пропозицію такого. І тільки після прийняття виконання кредитором зобов'язання припиняється. У зв'язку з цим виділяються три етапи виконання:

- 1) пропозиція предмета виконання;
- 2) його перехід до фактичного виконання;
- 3) прийняття виконання.

Всі дії сторін, що становлять виконання зобов'язання, є елементами процесу виконання. Ці дії можуть досягати великого числа і мати різне юридичне значення. Вони підрозділяються на головні, які представляють собою саме надання за зобов'язанням, і допоміжні, які супроводжують головні.

Утримання від певної дії може складати як самостійний предмет зобов'язання, що буває досить рідко, так і входити в предмет зобов'язання в якості додаткових обов'язків поряд з основними. Виконання завжди здійснюється за допомогою вольових дій сторін, навіть бездіяльність, що становить предмет окремих зобов'язань, здійснюється вольовим зусиллям боржника.

Питання про юридичну природу виконання зобов'язань в літературі вирішується далеко не однозначно. Відсутня і єдине визначення поняття виконання зобов'язань.

Проаналізувавши різноманітні підходи до визначення юридичної природи виконання зобов'язання, ми дійшли до висновку про те, що виконання зобов'язання є правочином, з тією поправкою, що мова повинна йти не про один, а декілька правочинів, оскільки у виконанні бере участь не тільки боржник, а й кредитор.

В обґрунтування цього висновку наводимо такі аргументи. По-перше, дії (утримання від дій) щодо виконання зобов'язання спрямовані на його припинення, бо боржник, здійснюючи передбачені зобов'язанням дії, прагне звільнити себе обов'язки, що лежить на ньому. Дії кредитора щодо прийняття виконання мають вольовий характер і спричиняють передбачені законом наслідки у вигляді припинення зобов'язань.

По-друге, для виконання договору визначальним елементом є наявність волі на його вчинення.

По-третє, правомірність як найважливіша ознака будь-якого договору характерна і для виконання зобов'язань. При цьому, саме належне виконання зобов'язання боржником це по суті пропозиція боржником виконання, але не саме виконання зобов'язання, оскільки поки воно не прийнято або поки не використаний субститут прийняття виконання (депонування) зобов'язання не припиняється.

Таким чином, виконання зобов'язання являє собою складний і тривалий процес, який складається з декількох етапів з одного боку, його слід розглядати як юридичний факт, спрямований на припинення зобов'язання, з іншого, - процес здійснення боржником дії по виконанню своїх обов'язків, а кредитора щодо прийняття виконання.

Як юридичний факт, виконання являє собою сукупність односторонніх операцій, що здійснюються боржником і кредитором, оскільки кожен з них здійснює вольові дії, прямо спрямовані на припинення зобов'язання.

Як процес, виконання зобов'язання являє собою здійснення боржником ряду дій по виконанню обов'язків в змісті зобов'язання, а кредитором - дій по прийняттю виконання, а також інших дій, без здійснення яких обов'язки боржника не можуть бути виконані [28, с.153].

На нашу думку, під виконанням слід розуміти складне явище, спрямоване на приведення сторін до такого стану, до якого вони прагнули при укладенні договору, що виражається в сукупності однорідних операцій, що здійснюються сторонами на підставі їх волевиявлення, які формують юридичний факт (склад), який припиняє зобов'язання, і безпосередньому здійсненню боржником ряду дій по виконанню обов'язків, а кредитором щодо їх ухвалення, які в сукупності є змістом зобов'язання.

Нами досліджено співвідношення понять «виконання зобов'язання» і «виконання обов'язку», які нерідко в літературі ототожнюються. Виконання обов'язку ще не є виконання зобов'язання, це лише пропозиція виконання, і лише після прийняття його кредитором зобов'язання припиняється.

Виконання зобов'язання являє собою виконання цілого ряду обов'язків і боржника, і кредитора. Тому можна зробити висновок, що виконання обов'язку і виконання зобов'язання співвідносяться як частина і ціле.

В залежності від різних підстав виділяють: одинарне і складене виконання, одночасне і триваюче, виконання у вигляді передачі майна, виконання роботи, надання послуги, відшкодування шкоди, повернення безпідставного збагачення і т.д., виконання позитивних і негативних зобов'язань, добровільне і примусове виконання та інші.

Правова природа виконання зобов'язання залежить від характеру його виконання. Виконання зобов'язання у вигляді вчинення дій є двосторонньою вторинною реальною угодою (правочином). Виконання зобов'язання у вигляді утримання від дій являє собою юридичний склад, що включає в себе два юридичні факти: одиничну вольову дію у вигляді зупинення дії в момент усвідомлення необхідності утримання від дій щодо кредитора, потім - інший юридичний факт - відносна подія у вигляді триваючої відсутності дії, поки і

оскільки боржник не порушить процес виконання зобов'язання вольовою дією. Виконання зобов'язання як правове явище підпорядковане певним принципам.

В даний час існує два принципи належного і реального виконання, вони поширюють свою дію на виконання всіх зобов'язань, як договірних, так і позадоговірних, і два принципи - економічності виконання і співробітництва сторін діючих тільки щодо договірних зобов'язань, які разом забезпечують досягнення мети зобов'язання задоволення потреб його сторін. Кожен з цих принципів має самостійне значення [29, с.145].

Правове значення припинення зобов'язань зводиться до того, що воно, будучи невід'ємною складовою частиною зобов'язальних правовідносин і економічного обороту, є одним з основних інститутів права, поряд з виникненням, зміною, виконанням, забезпеченням виконання та відповідальністю за порушення зобов'язань. Тому вивчення питань припинення зобов'язань являє важливе значення для цілісного сприйняття зобов'язального права.

Інститут припинення зобов'язань бере свої витoki в римському приватному праві, якому були відомі різноманітні способи припинення зобов'язань. Однак вони у разі не були класифіковані, загальної системи підстав припинення зобов'язань ще не існувало.

Процес становлення національних систем права в західноєвропейських державах супроводжувався рецепцією норм римського права про припинення зобов'язань. Фактично однакові підстави припинення зобов'язань характерні для кодифікацій інституційної та пандектної системи права.

Законодавство дореволюційної України розвивалося під впливом римської, візантійської, німецької та інших систем, ввібравши їх тенденції і понятійний апарат, в тому числі і в інституті припинення зобов'язань, для якого, як і для римського приватного права, характерно була відсутність єдиної системи підстав припинення зобов'язань.

Серед підстав припинення зобов'язань ЦК України називає і такі, які не пов'язані з їх фактичним виконанням. Подібною підставою може служити

неможливість виконання зобов'язання, коли мова йде про абсолютну неможливість виконання.

Загальне правило, яке стосується неможливості виконання зобов'язань в силу якого зобов'язання припиняється неможливістю виконання, якщо вона викликана обставиною, за яку не відповідає жодна зі сторін [85, с.146].

Неможливість виконання зобов'язань, як підстава їх припинення, має давню історію. Проблема неможливості виконання зобов'язання виникла з появою самих зобов'язань. Уже в римському праві йшлося про фізичну неможливість виконання зобов'язання щодо передачі раба, який до моменту виконання ставав вільним.

Римські юристи класичної епохи ставили питання про неможливість виконання переважно в зв'язку з формальними стипуляційними зобов'язаннями, спрямованими на надання речі у власність (*dare*). Необхідною умовою дієвості стипуляції була можливість існування предмета про передачу права власності. Аналогічне становище було встановлено і для стимуляції про виконання якої-небудь дії (*facere*). Питання про неможливість виконання ставилося не в зв'язку з конкретною обстановкою даного випадку, а об'єктивно: неможливо то, що немислимо по *natura rerum*; під останньою ж розумілася космологічна сила, що стоїть над людством [86, с.232].

Таким чином, можна припустити, що з початком перших товарообмінних відносин між сторонами зобов'язання виникали питання, пов'язані з їх неналежним виконанням або невиконанням. І що, цілком ймовірно, навіть більш важливо, відповідальність за таке невиконання, коли сторона зобов'язання могла довести, що в силу певних обставин не може його виконати. Іншими словами, у цієї сторони є досить вагомі причини, які перешкоджають їй належно виконати зобов'язання.

Припинення зобов'язань неможливістю виконання цікавило дослідників з моменту їх появи і до початку перших теоретичних узагальнень в праві. Інтерес був викликаний, з одного боку, що здається на перший погляд простою формулі, - раз зобов'язання неможливо виконати, воно припиняється.

З іншого боку, невизначеністю і багатогранністю поняття неможливості як з боку звичайного його сприйняття, так і в процесі наукового тлумачення. На це звертав увагу ще Д.М. Генкін, який вказує: тим часом неможливість виконання належить до числа таких понять в юриспруденції, як наукова обґрунтованість і практична доцільність яких підлягає ще й всебічній перевірці.

Його ж підкреслює і А.М. Запорожець, який наголошував, що проблема неможливості виконання зобов'язання в законодавчому плані як і раніше вирішується недостатньо чітко.

Інтерес до розглянутої підстави припинення зобов'язань «підігрівався» також достатньою поширеністю зазначеного явища в господарському житті, особливо за часів становлення громадянського, в тому числі міжнародного, обороту в стародавні часи і розвитку економічних відносин в середні століття, коли невизначеність явищ господарського життя була дуже високою. Зокрема, торговець, що вирушав з товаром в шлях по суші, а тим більше по морю, ніколи не міг сказати, чи добереться він до місця призначення взагалі і, тим більше, зі своїм товаром через різних причин природного та соціального характеру - хвилювань на море, землетрусів, інших стихійних лих, воєн, нападів грабіжників і т.д.

Випадкові, непередбачені, незвичайні в момент укладення договору обставини, що впливають на виконання зобов'язань, породжували ризик і страх. Поняття припинення зобов'язань не сформульовано ні в теорії права, ні в законодавстві.

Нині чинний ЦК України не дає визначення припинення зобов'язань і не розкриває його юридичної природи. Розглянувши та проаналізувавши різноманітні точки зору, ми сформулювали наступне поняття припинення зобов'язань. Припинення зобов'язання - це руйнування його структури, в результаті якого відбувається розрив правового зв'язку між окремими його елементами, що приводить до повного або часткового погашення прав і обов'язків його учасників, що становлять зміст зобов'язання без породження інших правових

наслідків (прав на відшкодування збитків, неустойки; відповідальності в інших формах і т.п.) [28, с.131].

Структура способу припинення зобов'язань визначається системою і порядком дій суб'єктів зобов'язання, уповноважених на його припинення. Оскільки будь-яка дія має певну тривалість і пов'язане з виконанням запропонованої процедури, право припиняє стадія зобов'язання повинна тривати, як мінімум, не менший проміжок часу, ніж той, який необхідний для здійснення всіх необхідних дій і виконання зобов'язання, які передбачає конкретний спосіб припинення зобов'язань.

Таким чином, під виконанням слід розуміти складне явище, спрямоване на приведення сторін до такого стану, до якого вони прагнули при укладенні договору. Виконання договірною зобов'язання виражається безпосередньому вчиненні боржником ряду дій по виконанню обов'язків, а кредитором щодо їх ухвалення цих обов'язків, які в сукупності є змістом зобов'язання.

Виконання зобов'язань в сучасний період базується на основі таких принципів, як сприяння сторін у виконанні, економічності виконання, неприпустимість односторонньої відмови від виконання зобов'язання, реального виконання зобов'язань, належного виконання зобов'язань.

Під припиненням зобов'язання слід розуміти руйнування його структури, в результаті якого відбувається розрив правового зв'язку між окремими його елементами, що приводить до повного або часткового погашення (припинення) прав і обов'язків його учасників, що становлять зміст даного зобов'язання без породження інших правових наслідків для його суб'єктів[29, с.98].

Підстави припинення зобов'язань можна класифікувати в залежності від результату здійснення зобов'язання, в залежності від волевиявлення сторін і з урахуванням способу закріплення підстав припинення зобов'язань. З урахуванням першої підстави, зобов'язання підлягають припиненню в залежності від досягнення або недосягнення мети зобов'язання. В залежності від волевиявлення сторін зобов'язання може припинятися з волі обох сторін, з волі однієї сторони і незалежно від волі сторін. З урахуванням способу закріплення підстав

припинення зобов'язань вони підрозділяються на: підстави, закріплені законом; підстави, встановлені в інших нормативних правових актах; підстави, передбачені договором.

1.3. Способи забезпечення виконання договірних зобов'язань

Незважаючи на свою тривалу історію існування в правознавстві способи забезпечення виконання зобов'язань в праві продовжують викликати величезну кількість дискусій.

Багато в чому це пояснюється, тим, що довгий час вони практично не використовувалися вітчизняними підприємствами з причини відсутності економічної доцільності, так як в умовах планового господарства соціалістичної системи більш ефективними були адміністративні заходи впливу на боржника [86, с.94].

Розглядаючи ж роботи сучасних вчених не можна не відзначити, що, незважаючи на підвищену увагу до даної області права, їх дослідження до теперішнього часу були спрямовані, в основному, на вивченні тільки окремих видів правовідносин без розробки зручної для практичного і теоретичного використання єдиної класифікації, що дозволяє визначити місце розташування як існуючих правових інститутів, так і нових способів забезпечення, які можуть з'явитися в майбутньому.

Саме для вирішення цього завдання - розробки можливої класифікації способів забезпечення виконання зобов'язання, яка буде корисна як для теоретичних досліджень, так і для застосування правового механізму забезпечення на практиці.

Крім цього нами розглянуті можливі варіанти подальшого поділу на види виділених класів правовідносин, а також зроблені спроби узагальнити і вказати найбільш загальні ознаки і відмінності пропонованих класів і видів.

В якості особливої цінності пропонованої системи класифікації можна вказати те, що вона може допомогти виявити основні правила, які можуть

поширюватися на новостворювані в ході договірної практики способи забезпечення виходячи з їх належності до того чи іншого класу механізмів.

В даний час законодавство в галузі регулювання забезпечення договірних зобов'язань істотно відстає від практики і не відображає потреб сучасного господарського обороту, який давно потребує нових правових механізмів забезпечення інвестицій в економіку. Потрібний свіжий погляд на забезпечення договірних зобов'язань. І почати доцільно з спроби класифікації можливих правових конструкцій, що володіють забезпечувальним елементом.

В силу зобов'язань одна особа (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої особи (кредитора) певні дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання зобов'язань.

У разі невиконання боржником зобов'язань може мати місце звернення стягнення на майно боржника за сприянням державних органів. Однак, як вказував І. С. Розенталь, кредитор має суттєвий інтерес у тому, щоб бути впевненим у виконанні зобов'язання, і в тому, щоб полегшити собі встановлення збитків, на відшкодування яких він має право, і, нарешті, кредитор зацікавлений в тому, щоб спонукати боржника до своєчасного виконання під страхом не вигідних для боржника наслідків в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання. Досягненню саме цих цілей, на думку дослідника римського приватного права, і служили способи забезпечення виконання зобов'язань в Стародавньому Римі [41, с.121].

Д. І. Мейер, в свою чергу, писав, що вчинення дії залежить від волі особи зобов'язаної: немає можливості примусити боржника до вчинення взятого на себе зобов'язання; примус саме по собі - дія протизаконне.

Таким чином, деяка неміцність притаманна кожній стороні зобов'язання, тому юридичний побут створює штучні прийоми для набуття зобов'язанням тієї твердості, яка бракує йому по суті.

Ці прийоми Д. І. Мейер і називав способами забезпечення договору. Більш того, далі він вказував, що взагалі все те, що за правилами розсудливості може

спонукати боржника до точного виконання договору, будучи спільним з існуючими юридичними визначеннями, може служити до його забезпечення.

Аналогічні визначення способів забезпечення виконання зобов'язань, а також цілей, для яких вони служать, дають сучасні провідні вчені.

Так М.І. Брагінський вказує, що головною метою забезпечення виконання зобов'язань є спонукання боржника виконати зобов'язання.

В. В. Вітрянский серед цілей, яким служать способи забезпечення виконання зобов'язань, називає запобігання та зменшення розміру негативних наслідків, які можуть настати в разі невиконання або неналежного виконання боржником свого зобов'язання, а також стимулювання боржника до точного і неухильного виконання зобов'язання.

За визначенням С. А. Шляпникова способами забезпечення виконання зобов'язань визнаються спеціальні заходи, спрямовані на обтяження боржника у випадках, коли зобов'язання виконується неналежним чином або не виконується зовсім.

Переходячи до зарубіжного досвіду, зокрема, вкажемо, що, розглядаючи банківське право Великобританії, А. А. Вишневський прийшов до висновку, що англійські юристи не прийшли до єдиної думки про те, що ж слід розуміти під способами забезпечення виконання.

Фактично існує два підходи до змісту поняття «забезпечення».

Суть першого полягає в тому, що забезпечення - це титул, щодо власності боржника, що дає кредитору право отримати задоволення з вартості відповідної власності, при невиконанні боржником свого зобов'язання.

Другий підхід до змісту поняття «забезпечувальні угоди» ширший. Він включає в себе як угоди, які наділяють кредитора титулом щодо майна боржника, так і «гарантійні» угоди, при яких кредитор набуває права вимоги щодо третьої особи [86, с.87].

Остаточне формування концепції про способи забезпечення виконання зобов'язань в приватному праві важко назвати dokonаним фактом. Навпаки, в правовій доктрині існують різні підходи до визначення даного поняття, до

кваліфікації даного інституту або до вирішення питання про його співвідношенні з іншими правовими категоріями.

Виконання зобов'язання полягає у вчиненні боржником на користь кредитора певної дії, що становить предмет зобов'язання, або в утриманні від певних дій. Належне виконання обов'язків забезпечується заходами правового примусу у вигляді яких заходів відповідальності, або заходів захисту.

Однак В. С. Ем вважає, що застосування державно-примусових заходів впливу та інших правових засобів, призначених для захисту інтересів будь-якої уповноваженої особи, у багатьох випадках недостатньо для задоволення майнових інтересів кредитора, права якого були порушені невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання боржником. Тому використовуються правові засоби, конструкції яких створювалися в різних правових системах спеціально для забезпечення виконання зобов'язань.

Таким чином В. С. Ем іменує способи забезпечення зобов'язань спеціальними.

Зазначена концепція, суть якої не набагато відрізняється від домінуючих в юридичній літературі радянського періоду думок, популярна і в даний час. Розгляд поняття забезпечення виконання зобов'язань зазвичай починався з згадки забезпечувальних заходів.

До так званих заходів примусу (заходів загального порядку) відносяться позов про примусове виконання зобов'язання, а також позов про відшкодування збитків, заподіяних невиконанням або неналежним виконанням.

Оскільки заходи загального порядку не завжди забезпечують інтереси кредитора, використовуються додаткові забезпечувальні заходи, що носять спеціальний характер.

Мета системи забезпечення виконання зобов'язань – додатково до засобів державно-правового захисту (судового звернення стягнення на майно боржника) забезпечити реальну можливість виконання зобов'язання, що виникло.

М. І. Брагінський вважає, що основним засобом змусити боржника виконати зобов'язання служить відшкодування збитків, а так звані способи забезпечення

зобов'язань було б правильно назвати «додатковими способами», маючи на увазі, що основним залишається відшкодування збитків.

Свого часу Й. А. Покровський критикував подібну думку, широко поширену вже тоді. Разом з тим інший видатний вчений Г. Ф. Шершеневич висловив іншу думку, вважаючи, що суть проблеми полягає саме у стягненні збитків. Він вказував на той факт, що зобов'язання дає право вимагати, але не примушувати до виконання дії, обіцяного боржником.

Детально проаналізувавши підходи багатьох вчених різних часів, у своїй монографії сучасний вчений Б. М. Гонгало прийшов до висновку, що позиція Е. О. Суханова з даного питання є більш поміркованою, так як ним не заперечується значення заходів відповідальності (в тому числі стягнення збитків), але вони не визнаються способами забезпечення зобов'язань: для попереднього забезпечення майнових інтересів кредитора, отримання ним гарантій належного виконання боржником зобов'язання використовуються спеціальні заходи забезпечувального характеру, передбачені законодавством або договором сторін.

В силу того, що деякі правові засоби (заходи) забезпечують виконання зобов'язань, інші заходи до виконання зобов'язання відношення не мають. Вони призначені безпосередньо для захисту майнових (грошових) інтересів кредитора в разі несправності боржника (поручительство, банківська гарантія). Нарешті, є заходи, які стимулює боржника до виконання зобов'язання, а в разі його несправності гарантують захист майнових інтересів кредитора (застава, утримання).

З метою огороження інтересів кредитора і запобігання або зменшення розміру негативних наслідків можливого невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржником можуть бути встановлені забезпечувальні заходи примусового характеру, і ці заходи дуже різноманітні. Так, деякі з них встановлені в законі у вигляді загальних приписів і підлягають застосуванню в усіх випадках невиконання або неналежного виконання зобов'язань.

Відзначимо, що ці правила не поширюються на заходи, для яких це виключено законом, договором або самим характером визначених відносин, а

тому іменуються загальними заходами. Перш за все, це покладання на несправного боржника обов'язку відшкодувати викликані його порушенням збитки, а також примушування до виконання зобов'язання в натурі [42, с.80].

Звертає на себе увагу той факт, що загальноприйнятого поняття забезпечувальних заходів в юридичній літературі не існує. Так, з точки зору філософії права, загальної теорії права до забезпечувальних заходів слід відносити методи економічного, організаційного, правового порядку, призначені для того, щоб право було реальним, здійсненним.

До правових забезпечувальних заходів слід відносити встановлення обов'язків, заборон, введення відповідальності за невиконання обов'язків і порушення заборон, примус, а також правовими забезпечувальними засобами є юридичні засоби, що гарантують безперешкодне здійснення суб'єктивних прав.

На наш погляд, усвідомлення суб'єктом факту існування примусових заходів надає йому впевненість у здійсненності його права, захищеності його інтересу. Одночасно вже тільки наявність забезпечувальних заходів стимулює осіб, зобов'язаних до виконання своїх обов'язків. Таким чином, усувається побоювання уповноваженої особи, відбувається захист його від можливих збитків, тобто забезпечується суб'єктивне право, захищається інтерес кредитора.

Відзначимо, що забезпечувальні заходи властиві праву в цілому. В рамках окремих галузей права використовуються як загальнозабезпечувальні заходи, так і заходи, зміст яких зумовлено специфікою предмета і методу правового регулювання, принципами даної галузі. Використання тієї чи іншої галузю загальнозабезпечувальних заходів тягне певну модифікацію змісту відповідних заходів, що також зумовлено специфікою правового режиму регулювання суспільних відносин.

Так, незважаючи на використання інституту примусу всіма галузями права, примус в кримінальному праві, безумовно, відрізняється від однойменного поняття в праві господарському. Зауважимо, що неоднакові процесуальні та процедурні форми реалізації загальнозабезпечувальних заходів [87, с.175].

Цікава точка зору В. С. Константинової, відповідно до якої до загальних забезпечувальних заходів відносяться: правові норми різних галузей права, що регулюють господарські відносини; сам договір, що деталізує зміст правовідносини; майнова відповідальність за невиконання або неналежне виконання договору і встановлений законом обов'язок виконання зобов'язання в натурі.

Але, не дивлячись на загальність забезпечувальних заходів, вони не завжди можуть бути реалізовані. Так, допустимі випадки, коли кредитор ніяких збитків не несе, або їх розмір і наявність причинного зв'язку важко обґрунтувати, або в силу відсутності у боржника майна рішення суду про відшкодування збитків нездійснено практично. Також не завжди може бути реалізована вимога про спонукання боржника до виконання обов'язку. Тому закон передбачає застосування спеціальних додаткових забезпечувальних заходів, які не мають загального характеру, а встановлюються за згодою сторін або за прямою вказівкою закону, незалежно від заподіяння збитків кредиторів і від наявності у нього майна, на яке може бути звернено стягнення за виконавчими документами. Такі заходи іменуються способами забезпечення виконання зобов'язань, і їх об'єднують ідентичне функціональне призначення, майнове зміст, а також додатковий характер.

Спосіб забезпечення виконання зобов'язань – це зобов'язальне відношення, спрямоване на безоплатне привласнення майнового блага боржника в рахунок задоволення таких вимог його кредитора, які пов'язані з порушенням іншого (забезпеченого) зобов'язання і існують у формі регулятивних або ж охоронних правових відносин поряд з самим забезпечує зобов'язанням.

Спосіб забезпечення виконання зобов'язань характеризується майновим, вартісним змістом (має своїм предметом певне майнове благо) [43, с.87].

Спосіб забезпечення виконання зобов'язань безоплатний: боржник в забезпечувальному зобов'язанні не має права вимагати від кредитора за основним зобов'язанням яке б то не було зустрічне надання в рахунок переданого майна.

Безпосередня мета виконання забезпечувального зобов'язання полягають у тому, що боржник безоплатно позбавляється певного майнового блага на користь кредитора, а кредитор примушується до того, щоб розглядати це придбання надійшли в рахунок його вимог, пов'язаних з порушенням основного зобов'язання.

Зобов'язання, в змісті яких ця мета не виражена, не належать до способів забезпечення. Наприклад, не є забезпеченням прийом, коли, задумавши підготувати фактичні обставини для подальшої реалізації норм про утримання, банк і його позичальник включають в кредитний договір умову про те, що «в якості забезпечення повернення отриманого кредиту позичальник передає банку-кредитору на зберігання» відомі цінності. Зміст цього зобов'язання не дає підстав судити, що його виконанням сторони мають на увазі задовольнити відповідні вимоги зберігача; до їх задоволення послужить абсолютно інший засіб - утримання майна.

Для того щоб бути забезпечувальним, зобов'язанням необхідно існувати не в видах задоволення відповідних вимог кредитора, а саме з метою їх задоволення: один лише забезпечувальний інтерес, якщо він не отримав вираження в цілі відповідного ставлення, для цього недостатній.

Забезпечити виконання зобов'язання - означає прийняти на себе обов'язок безоплатно надати кредитору майнове благо в рахунок задоволення його вимог, пов'язаних з порушенням іншого (забезпеченого) зобов'язання і існуючих в формі регулятивних або ж охоронних правових відносин поряд із самою цим обов'язком.

Спосіб забезпечення виконання зобов'язань самостійний, тобто, не може розглядатися як частина якогось іншого зобов'язання: він реалізується в рамках своєї власної юридичної форми - такого зобов'язання, ні мети, ні способи здійснення якого не збігаються ні з основним зобов'язанням, ні з пов'язаними з його порушенням вимог.

Поглянемо на окремі способи забезпечення виконання зобов'язання.

1. Застава.

Застава є одним з найнадійніших способів забезпечення виконання зобов'язань. Інтерес кредитора до застави виражається в кінцевому рахунку в

тому, що в складі майна боржника виділяється певна частина, і якщо згодом зобов'язання виявиться порушеним, предмет застави продається, а з отриманої суми першим раніше інших можливих кредиторів і в повному обсязі будуть задоволені вимоги того, чиє зобов'язання забезпечено заставою. У зв'язку з цим прийнято вважати, що на відміну від таких способів забезпечення виконання зобов'язання, як неустойка і порука, при яких кредитор в кінцевому рахунку «вірить боржнику», в зобов'язанні, забезпеченому заставою, кредитор «вірить речі».

В даний час склалися передумови до того, щоб саме застава стала основним способом забезпечення кредитних зобов'язань. Це пояснюється, зокрема, тим, що місце державних підприємств в обороті все більш займають підприємницькі структури, які представляють собою різні види підприємств, які визнаються законодавцем власниками належного їм майна. У той же час з відмовою держави від належної монополії банківської справи було засновано безліч комерційних банків. Так, кредитні відносини з банком придбали справді товарний характер.

Чимале значення в посиленні ролі застави мали проявилися в економіці перехідного періоду запобігати негативним явищам і, перш за все, інфляція, що досягає величезних розмірів, розпад раніше сформованих зв'язків між суб'єктами господарських правовідносин, падіння виробництва. Ці явища спричинили за собою численні порушення платіжної дисципліни, і, в свою чергу, - втрату довіри до торговельного партнера. У подібних умовах виникає потреба у використанні таких засобів забезпечення зобов'язань, які ґрунтуються на вірі, в першу чергу, «в річ», і лише потім - «в особистість боржника».

Закон про заставу передбачає, що заставою може бути забезпечена дійсна вимога, зокрема, впливає з договорів позики, в тому числі банківської позики, договорів купівлі-продажу, майнового найму, перевезення вантажів та інших договорів. Немає ніяких перешкод до того, щоб використовувати заставу в договорах і в позадоговірних зобов'язаннях, що виникають внаслідок заподіяння шкоди або безпідставного збагачення. Застава може бути використана і для забезпечення зобов'язання, яке виникло зі адміністративного акта. Таким чином,

відносини з поручительства і з договору страхування в рівній мірі припускають наявність у страхової компанії права на регрес. Для забезпечення свого права на регрес страхова компанія включає в відповідний договір умову про заставу [44, с.131].

Забезпечувальна функція застави полягає в тому, що кредитор - застагодержатель в разі невиконання боржником зобов'язання набуває право отримати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами особи, якій належить це майно, за винятками, встановленими в законі.

З економічної та правової точки зору між предметом застави і забезпеченням виконання зобов'язання існує певний зв'язок: реальне забезпечення виконання зобов'язання базується на заставі, на предмет застави, тобто на матеріальних цінностях, цінні папери, нерухомість і т. д.

Застава може забезпечувати будь-яке договірне зобов'язання, однак основною сферою застосування застави завжди було забезпечення видачі кредитів. Це обумовлено тим, що можливість швидкого задоволення вимог із заставленого майна, у разі невиконання боржником (застагодавцем) своїх зобов'язань, особливо важлива для банків, оскільки для них втрата часу на звернення стягнення на заставлене майно обертається втратою коштів, що загрожує серйозними наслідками. В першу чергу, за доцільне розглянути правовідносини, що виникають при різних видах застави.

А. С. Звоницкий на початку століття писав, що «загальне поняття про заставне право складає один з найбільш спірних пунктів сучасної юриспруденції».

Правознавці до теперішнього часу сперечаються щодо суті заставних правовідносин та їх співвідношення з іншими правовими інститутами. Крайньою суперечливістю відрізняється також сучасна судова практика вирішення спорів в сфері заставного права. Безліч різноманітних поглядів не дозволяють однозначно конкретизувати види заставних правовідносин та будь-яка із запропонованих конструкцій може бути піддана критиці, заперечувати справедливість якої у багатьох випадках буде не можливо.

Б. М. Гонгало виділяє наступні найбільш важливі риси застави, властиві, за деяким винятком, більшості його видів:

- а) права заставодержателя (право застави) є права на чуже майно;
- б) право застави слідує за річчю (перехід права власності або від заставодавця до іншої особи не припиняє заставних відносин);
- в) застава похідна від основного зобов'язання: заставне зобов'язання виникає остільки, оскільки існує основне зобов'язання. Не може виникнути заставне ставлення, якщо немає основного зобов'язання;
- г) застава залежна від основного зобов'язання. Залежність застави проявляється в тому, що заставою може забезпечуватися тільки дійсна вимога: якщо є недійсною основне зобов'язання, то недійсною є і вимога про заставу. Якщо договір, який породжує основне зобов'язання, повинен бути укладений в нотаріальній формі, то в таку ж (нотаріальну) форму слід наділити і договір про заставу. При припиненні основного зобов'язання припиняється і право застави і т.п. Залежність застави від основного зобов'язання послужили підставою для класифікації заставних зобов'язань (юридичних відносин, які опосередковують заставу) в якості акцесорних (додаткових) зобов'язань.

Виділяючи особливості заставного права Г. Ф. Шершеневич, зокрема, зазначав: «... воно не має самостійного значення, а залежить від права за зобов'язанням ... заставне право не дає ні володіння, ні користування ... являє собою додаткове відношення... наше законодавство дивиться на заставу, як на засіб забезпечення договору ... а отже, визнає його акцесорність ... право застави не може виникнути раніше зобов'язального права і не може тривати, коли припинилося зобов'язальне відношення ».

2. Поручка.

Правове регулювання поручки здійснюється відповідно до ЦК України. За договором поручки поручитель зобов'язується перед кредитором іншої особи (боржника за основним зобов'язанням) відповідати за виконання останнім його зобов'язання повністю або в частині.

Сутність цього способу забезпечення полягає в тому, що при поручительстві відповідальним перед кредитором за невиконання зобов'язання стає, поряд з боржником, ще й інша особа - поручитель. Однак це не означає, що поручитель приймає на себе обов'язок виконати зобов'язання в натурі замість несправного боржника. Зазвичай поручитель не має такої можливості, якщо тільки мова не йде про грошове зобов'язання. Тому поручитель, за загальним правилом, зобов'язаний відшкодувати в грошовій формі невиконане боржником, а саме поручительство застосовується майже виключно як спосіб забезпечення виконання грошових зобов'язань.

Порука створює для кредитора велику ймовірність реального задоволення його вимог до боржника. Певне значення може мати платоспроможність поручителя.

Порука є традиційним для права способом забезпечення виконання зобов'язання.

Дореволюційне законодавство не містило загального визначення поняття «порука». У правовій доктрині під поручительством розумілося «приєднання до головного зобов'язанням додаткової умови про виконання його третьою особою, поручителем, в разі несправності боржника».

К. Анненков підкреслював, що поручительство - це, перш за все, прийняття на себе чужого боргу підрядним чином, тобто так, що боржник залишається зобов'язаним.

Припустимо також прийняття поручительства по одному і тому ж боргу одночасно кількома особами. Таке поручительство може бути дано декількома особами спільно в формі укладення одного договору поручительства, або кожним поручителем незалежно один від одного за різними договорами поруки. Особи, які спільно дали поруку, стають солідарно зобов'язаними перед кредитором, якщо інше не передбачено договором поруки. Кредитор в цьому випадку має право пред'явити свою вимогу як до будь-якого з поручителів, так і до боржника. Особи, незалежно одна від одної довірені за одного боржника, не стають солідарними боржниками [45, с.89].

Підставою виникнення поруки є договір поруки, укладений між кредитором за основним зобов'язанням і особою, яка виявила згоду на обов'язковість для поручителем за боржника за основним зобов'язанням.

Погляд на поручительство як на одностороннє зобов'язання укорінився в правовій доктрині. Хоча при найближчому розгляді в законодавстві можна виявити і певні обов'язки на стороні кредитора, а на стороні поручителя - відповідні вимоги (наприклад, по виконанні поручителем зобов'язання кредитор зобов'язаний вручити поручителю документи, що засвідчують вимогу до боржника, і передати прав, щоб забезпечити ця потреба). При невиконанні цього обов'язку поручитель має право на позов до кредитора про відшкодування завданих збитків. Однак ці обов'язки кредитора знаходяться за рамками зобов'язання поруки. Але сутність поруки полягає в відповідальності поручителя за боржника. тому не може не братися до уваги при визначенні характеру поручительства як одностороннього зобов'язання. Порука, будучи одним із способів забезпечення виконання зобов'язань (за винятком банківської гарантії), виступає в якості додаткового (акцесорного) по відношенню до основного зобов'язання, для гарантії забезпечення якого воно створюється. Отже, при встановленні недійсності основного зобов'язання, недійсним стає і поручительство.

3. Гарантія.

У науковій літературі вказується, що видача банківської гарантії це передача гарантом оформленої в належному вигляді гарантії бенефіціару або принципалу одним з можливих способів (поштою, телетайпом, безпосередньо на руки і т.д.). Видача банківської гарантії кваліфікується як юридичний факт, що тягне виникнення одностороннього зобов'язання гаранта, що не вимагає повідомлення останнього про її прийнятті бенефіціаром, якщо інше не встановлюється в самій банківській гарантії. Таким чином, банківська гарантія починає діяти в момент її відправки (передачі) бенефіціару або принципалу шляхом направлення відповідного документа через поштову, телеграфну, телетайпну, телефонну,

електронну пошту або інший зв'язок, яка дозволяє достовірно встановити, що документ відправляється особою, яка вчинила односторонній правочин (гаранта).

В.А. Хохлов, зазначає, що банківська гарантія це не тільки одностороння, вона також може бути дво- і багатостороннім правочином, в залежності від певних обставин. Як вважає вчений, видача гарантії, під якою розуміється окремих лист, підписаний тільки гарантом, можна розглядати як оферту, а видачу кредиту - як конклюдентні дії, тобто акцепт.

Крім того, В. А. Хохловим відзначається, що відносини сторін можуть бути оформлені і тристороннім договором між бенефіціаром, гарантом і принципалом.

Однак, як справедливо підкреслює Б. М. Гонгало, зобов'язальні відносини з банківської гарантії дійсно можуть оформлятися документом, підписаним або гарантом і бенефіціаром, або гарантом, бенефіціаром і принципалом, при цьому спосіб оформлення угоди зазначених осіб не може виступати в якості критерію при визначенні правової сутності розглянутих дій, оскільки по банківській гарантії зобов'язується виключно гарант, відповідно необхідним і достатнім для її видачі буде тільки воля гаранта.

Слід додати, що юридичний зв'язок встановлюється між бенефіціаром і гарантом, в зв'язку з чим можливість визнання за банківською гарантією значення багатостороннього, а вірніше тристороннього договору, виключена [46, с.97].

Банківська гарантія, як документ, підписаний гарантом, без його передачі бенефіціару не може розцінюватися як видача банківської гарантії і, отже, не можна говорити про її вступ в силу, адже ще Д. І. Мейер писав, що область права охоплює тільки зовнішню форму, в якій виражені дії, які визначаються з зовнішньої сторони. Одного оформлення волі гаранта недостатньо для видачі банківської гарантії, йому необхідно вчинити певні дії.

Як справедливо зазначав М. М. Агарков, для здійснення угоди достатнім буде об'єктивно спрямоване волевиявлення з тим, щоб встановити, змінити або припинити права і обов'язки, тобто так, щоб можна було подумати саме про такий сенс здійсненої дії.

4. Притримання.

Інститут притримання не є абсолютно новим для нашого права, так як він мав місце в деяких формах в дореволюційному праві і був об'єктом дослідження ряду відомих науковців.

В якості самостійного способу забезпечення виконання зобов'язань, щодо нового для права, він вперше вказано у ЦК України. Вузьке законодавче формулювання притримання, відсутність чіткого доктринального тлумачення створюють певні проблеми для його застосування. Наявні сьогодні роботи, присвячені притриманню як способу забезпечення зобов'язань, не вичерпують всіх теоретичних і практичних проблем.

Тому в даний час в юридичній літературі немає однозначного підходу до проблем, пов'язаних з притриманням. Це пояснюється не тільки новизною даного способу, але і тим, що норми про право притримання не дають досить чіткого уявлення про цей спосіб забезпечення виконання зобов'язань. Все це породжує ряд проблем, що впливають на використання даного інституту на практиці. Мабуть, саме тому, незважаючи на те, що з моменту легалізації цього способу законодавцем пройшло достатньо часу, майже відсутня судово-арбітражна практика застосування утримання. Здавалося б, такий простий, надійний, ефективний спосіб забезпечення виконання зобов'язань повинен широко використовуватися всіма суб'єктами права, але все складається інакше [48, с.131].

Безсумнівно, нерозробленість цієї фінансової інституції в нашому законодавстві, відносна його новизна привертають увагу багатьох науковців.

Саме право притримання (*ius retentionis*) було відомо ще в римському праві, тобто це інститут давнього походження. І хоча він не виділявся в якості спеціального способу забезпечення виконання зобов'язань поряд з неустойкою, заставою, поручительством, він все ж застосовувався.

У теперішній час право притримання виділяється як самостійний, чітко позначений інститут не тільки в законодавстві, але і в законодавстві зарубіжних країн. Інститут права притримання в праві досить тривалий час формувался у вітчизняній правовій доктрині, що знайшло відображення в дослідженнях С.В.

Сарбаш. Однак і в його роботі багато питань, пов'язаних з правом утримання, взагалі не знайшли відображення, а деякі розглянуті фрагментарно.

В даний час в ЦК України є всього чотири норми, присвячені праву притримання. Однак вже це дозволяє судити про те, що це абсолютно самостійний спосіб забезпечення виконання зобов'язань, який легалізований законом.

В юридичній літературі відсутня єдність думок при розкритті питань, пов'язаних із застосуванням притримання як способу забезпечення зобов'язання. Перш за все, неоднозначно розуміється юридична природа притримання. Одні вчені вважають, що притримання є спосіб забезпечення виконання зобов'язань. Вони підкреслюють, що саме в цьому аспекті визначено його значення в ЦК України. Інші розглядають притримання як один із способів самозахисту. Треті вважають, що це міра оперативного впливу.

Досить цікава ситуація часто виникає на практиці, щодо захоплення майна. Це стосується питання розмежування, в яких ситуаціях виникає право притримання, регульоване законодавством, а в яких дії осіб, що притримують річ, підпадають під деякі склади кримінальних злочинів, породжуючи, таким чином, кримінальні правовідносини. Найчастіше предметом заволодіння є автомобілі, перш за все дорогі, рідше партії товару, ювелірні прикраси, інші предмети, що мають високу культурну цінність.

Захоплення майна використовується для того, щоб спонукати боржника до виплати боргу, або реалізується з обігом грошових коштів в рахунок погашення боргу. Виникає цікава ситуація: спроби органів попереднього розслідування кваліфікувати ці дії як розкрадання (грабіж або розбій) в залежності від способу захоплення майна часто не мають успіху, так як розкрадання - це вилучення чужого майна, а тут майно є спірним. Таким чином, норми про притримання речі викликають у зв'язку з недостатньою теоретичною опрацюванням багато протиріч.

В даний час законодавець визначає предмет притримання терміном «річ». Однак таке визначення предмета утримання створює масу питань, відповісти на

які можливо тільки в результаті глибокого аналізу об'єктів прав, головним чином, речей. Завдання полягає в тому, щоб визначити, наскільки ефективна така законодавча дефініція, і які розбіжності можуть виникнути при правозастосуванні. Справа в тому до речей належать гроші та цінні папери. Формально можливо їх утримання. Подібна ситуація з нерухомими речами, речами обмеженими в обороті і вилученими з обороту, тобто сама дефініція «річ» досить широко представляє коло предметів утримання, в той же час інші об'єкти прав не можуть бути предметом утримання.

Спочатку важливо взагалі усвідомити саме визначення «річ». У цивільному праві речі визначаються як матеріальні явища, предмети природи, як в їх природному стані, так і пристосовані людиною до його потреб, визнані об'єктивним правом як об'єкти суб'єктивних прав. Ними є як предмети матеріальної та духовної культури, так і предмети, створені самою природою і використовуються людьми у своїй життєдіяльності.

Головне, що виділяє речі від інших об'єктів прав - це виникнення по їх приводу правовідносин власності.

Звертаємо увагу на те, що законодавець не передбачив можливість утримання прав або, скажімо, інформації. Відносно цього питання належить визначитися далі. Принаймні подібна ситуація викликає сумнів, оскільки, наприклад, предметом застави може бути всяке майно, в тому числі речі і майнові права (вимоги), за винятком майна, вилученого з обороту, вимог, нерозривно пов'язаних з особою кредитора. У цьому і полягає проблема, пов'язана з предметом утримання [88, с.132].

Таким чином, способи забезпечення виконання зобов'язань - це передбачені законом або договором спеціальні заходи, що виражаються або в покладанні на боржника додаткових обов'язків у разі порушення зобов'язань, або в залученні до виконання зобов'язань, поряд з боржником, третіх осіб, а також в можливості резервування заздалегідь визначеного майна, за рахунок якого може бути виконано зобов'язання, або у видачі зобов'язання по оплаті певної грошової суми уповноваженими на те органами.

РОЗДІЛ 2

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ДОГОВІРНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

2.1. Умови (підстави) настання відповідальності за порушення договірного зобов'язання

Як відомо, нормальний розвиток господарського обороту зумовлений тим, що його суб'єкти належним чином виконують свої обов'язки. Причому мова йде не тільки про договірні (відносні) зобов'язання, але і позадоговірні (абсолютні).

Порушення абсолютного або відносного зобов'язання завдає шкоди не тільки контрагенту правовідносин, але і порушує розвиток господарського обороту в цілому. Найважливішим механізмом відновлення нормального цивільного обороту є така міра захисту прав як господарсько-правова відповідальність.

За останнє десятиліття в зв'язку з прийняттям сучасного законодавства, що регулює суспільні відносини, спостерігаються тенденції до вчинення спроб теоретичного обґрунтування відмови від інституту господарсько-правової відповідальності в цілому або його необхідних складових (таких як «вина»), змішання умов застосування відповідальності та інших способів захисту прав.

Нормальний розвиток господарського обороту, правильна реалізація соціальної та інструментальної цінності інституту господарсько-правової відповідальності, можливі лише за умови вірного, обґрунтованого і ефективного правового регулювання, теоретично опрацьованого, практично підтвердженого [49, с.197].

Поняття «відповідальність» використовується в різних наукових дисциплінах: праві, філософії, соціології, психології, етиці та ін. Проте, видається, що сутність відповідальності єдина незалежно від області її існування. Для наукового визначення поняття юридичної відповідальності необхідно виходити з її загальнонаукового сенсу.

Найбільш широке, «загальнонаукове» визначення будь-якого поняття знаходиться поза конкретною наукою і, відповідно, має бути універсальним і задовольняти потреби всіх галузей науки, які використовують це поняття.

По-перше, відповідальність передбачає активність суб'єкта, по-друге, відповідальність - це обов'язок і, по-третє, відповідальність - це реальна або передбачувана реакція на вільне (усвідомлене і вольове) волевиявлення.

Тому можна зробити висновок, що відповідальність - це реакція на вибір. Вибір є тільки там, де є свобода. Проблема свободи тісно пов'язана з проблемою відповідальності і навпаки - сенс відповідальності не може бути повно і правильно зрозумілий без розкриття змісту свободи.

Нами відповідальність за порушення договірної зобов'язання розглядається як правовідносина що породжується конкретним юридичним фактом (господарським правопорушенням).

Господарське правопорушення трансформує перспективну відповідальність (загальні господарські правовідносина) в ретроспективну (спеціальні господарські правовідносина).

Якщо господарсько-правова відповідальність є реакція на правопорушення, то підставою настання цієї відповідальності може бути тільки правопорушення. В юридичній літературі прийнято виділяти дві складові підстави правової відповідальності:

1. Правова підстава.
2. Фактична підстава.

Правова підстава міститься безпосередньо в нормі права і є передумовою виникнення правовідносин взагалі і господарсько-правової відповідальності, зокрема. Правова підстава проводить межу між соціальною і юридичною відповідальністю. Без юридичної заборони того чи іншого варіанту поведінки правова відповідальність виникнути не може.

Фактична підстава - це реалізація суб'єктом забороненого нормою права варіанту поведінки. Це факт, що викликає до реальної дії норми права, що регламентують необхідну реакцію на його настання. Тобто, це правоутворюючий

юридичний факт. Зміст цього юридичного факту розкривається поняттям «правопорушення». Саме правопорушення і є фактичною підставою юридичної відповідальності. Відповідно, підставою господарсько-правової відповідальності є господарське правопорушення, а підставою відповідальності за порушення договірною зобов'язання є також в широкому сенсі господарське правопорушення, яке здебільшого зводиться до порушення саме договірною зобов'язання.

Однак правопорушення являє собою складний юридичний факт, який має певні складові його елементи, тож для притягнення особи до господарсько-правової відповідальності в якості підстави недостатньо узагальненого поняття «правопорушення». Тому необхідні точні орієнтири для відшукування тієї точки, до якої про юридичну відповідальність не повинно бути й мови, і після якої може наступати правова відповідальність. Ці орієнтири охоплюються поняттям складу правопорушення і часто називаються елементами складу правопорушення [50, с.145].

Склад правопорушення, таким чином, це сукупність елементів, що становлять (утворюють) правопорушення, необхідні і достатні для притягнення особи до відповідальності.

Наявність складу господарсько (і будь-якого іншого) правопорушення - загальна і, як правило, єдина підстава господарської (і будь-якої іншої) відповідальності. Інакше кажучи, склад правопорушення є тим юридичним фактом, який породжує правовідносини між правопорушником і потерпілим та створює певні претензії потерпілого та обов'язки порушника по відшкодування шкоди, заподіяної протиправним діянням.

В українській (переважно радянській) юридичній літературі тривалий час писали просто про підстави господарсько-правової відповідальності [51, с.141].

Для того щоб діяння мало значення для права, тобто для області існування свободи, воно повинне саме бути вільним. Діяння має бути усвідомлене і необхідне. Юридично значуща діяння являє собою усвідомлене волевиявлення людини, його волю і свідомість.

Підставою юридичної відповідальності може і повинно бути лише винне діяння. Немає складу господарського правопорушення без вини правопорушника. Об'єктивну і суб'єктивну сторони будь-якого діяння необхідно розглядати тільки в їх поєднанні. У відриві один від одного вони байдужі. Воля без волевиявлення байдужа для права.

Важливе значення для розуміння сутності вини в господарському праві має аналіз її співвідношення з протиправністю правопорушення.

Протиправність є основною, більш істотною характеристикою правопорушення в порівнянні з виною. Тому в певних випадках одного лише факту порушення правових норм досить для притягнення особи до господарсько-правової відповідальності, незалежно від його вини.

Поняття про вину в її господарсько-правовому сенсі існувало ще в дореволюційному праві. Проте її послідовне, безпосередньо предметне дослідження в праві почалося в кінці 30-х років минулого століття.

Викликано це було тим, що в той період в праві намітилися позиції, з яких пропонувалося господарсько-правову відповідальність будувати на засадах принципу вини, відмовившись від принципу заподіяння.

Не викликає заперечень і те, що вина володіє подвійним (дуалістичним) змістом. З одного боку, вона виступає як соціальне явище, з іншого - як явище психологічне. Її соціальний зміст полягає в тому, що вона виражає негативне ставлення правопорушника до інтересів суспільства і навпаки, а психологічне - в необхідності усвідомлення правопорушником почуття особистої відповідальності і негативної оцінки своїх дій [88, с.157].

Особливості інституту вини в приватному праві ми пов'язуємо зі специфічними рисами приватно-правової відповідальності в порівнянні з публічно-правовою: так як в більшості випадків господарсько-правові відносини мають товарно-грошовий характер приватно-правова відповідальність заснована на принципі повноти відшкодування заподіяної шкоди або збитків, а її основними цілями є припинення протиправних дій і примусове відновлення порушеного права.

У зв'язку з цим, основною функцією господарсько-правової відповідальності є компенсаторно-відновлювальна. Специфіка інституту вини в приватному праві обумовлена тим, що для компенсації збитків, понесених учасниками майнового обороту, суб'єктивне ставлення їх заподіювача до своєї поведінки, як правило, не має істотного значення.

Варто виокремити ключову особливість вини в приватному праві: психічний стан особи, мета, емоції практично не впливають на ступінь вини, а форма вини, як правило, не впливає на розмір відповідальності.

До питання про врахування вини як суб'єктивної підстави притягнення до юридичної відповідальності в приватному праві ми виходимо з позиції необхідності розрізняти заходи захисту і заходи приватно-правової відповідальності. За умови розмежування заходів юридичної відповідальності та заходів захисту, вина в господарському, так як і в інших галузях права, є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу правопорушення.

В переважній більшості випадків саме вина є підставою для настання господарсько-правової відповідальності, і навіть наявність презумпції винуватості не знижує актуальності розгляду провини в такій якості.

Вважаємо, що з презумпції вини заподіювача шкоди в господарському праві не слідує, що вина виключається з числа обов'язкових елементів складу правопорушення, так як презумпція вини заподіювача шкоди є процесуальною.

В літературі нерідко продовжує бути присутнім розуміння вини як психічного ставлення правопорушника до своєї протиправної поведінки та її наслідків[89, с.157].

Ідея «об'єктивістської» («поведінкової») концепції вини полягає в тому, що вина повинна визначатися через об'єктивні, а не суб'єктивні ознаки. На думку прихильників цієї концепції (Б. І. Путінський, М. І. Брагінський, В. В. Вітрянский, Е. А. Суханов), вина є невжиття заходів щодо запобігання несприятливих наслідків своєї поведінки. Прихильники «об'єктивістської» теорії вини вважають, що у визначенні поняття вини закладений саме об'єктивний підхід.

Вина - це багатопланове, багатоаспектне явище, що характеризується різноманітними можливостями підходів її визначення. З точки зору психології вина - це такий психологічний стан людини, що виникає в ситуаціях, коли вона відчуває особисту відповідальність, негативно оцінює свої дії, внаслідок порушення встановлених імперативів, що виступає, як регулятор відносин на внутрішньому і міжособистісному рівні.

Вина в філософії розуміється як категорія етики і моралі, що відображає особливе соціальне і морально-етичне ставлення суспільства до результату негуманного поведіння людини, внаслідок чого він знаходиться в боргу перед богом і суспільством.

З точки зору права, вина - особисте ставлення правопорушника до результатів своєї дії, що має юридичне наслідок.

Інтегрування даних формулювань вини і виділення головних її елементів дозволяє вивести найбільш комплексне, всеосяжне визначення вини.

Вина - це такий психологічний стан людини, в якому вона знаходиться або має перебувати внаслідок недозволеної поведінки, і припускає передбачену законом - юридичну, і суспільством - морально-етичну відповідальність.

Зазначимо, що в господарсько-правовій відповідальності відбувається якась трансформація елемента вини в порівнянні з кримінально-правовою її характеристикою. Виникає питання: з чим же це пов'язано? І якщо кримінально-правова наука однозначно не допускає відповідальність за невинне заподіяння шкоди, чому ж це допускає господарсько-правова наука і законодавство? Уточнимо, що при даній постановці питання, ми виходимо з того, що вина є спільним елементом в конструкції складу правопорушення в юридичній відповідальності в цілому.

Факт можливості настання відповідальності без вини в кримінальному праві порушував би сукупність природних і абсолютних прав і свобод людини. Втім, неврахування даного факту в господарському праві, тобто неврахування відповідальності без вини теж порушує абсолютні права людини (наприклад, випадки деліктної відповідальності). Тут явно виявляється протиріччя, що полягає

в тому, що елемент вини в кримінальному праві відображає суб'єктивну сторону злочину і характеризується психіко-вольовими процесами в свідомості особистості.

У господарському праві про абсолютну суб'єктивність елемента вини годі й казати, більш точною буде характеристика вини через «суб'єктивно-об'єктивну» ознаку, так як на перше місце тут виходить не особистісне ставлення особи до правопорушення, а настання негативного результату її діяльності. Однак даний факт говорить лише про деяку трансформацію вини, але не про її різнорідність в кримінальному та господарському праві.

Є моменти, які об'єднують трактування вини, як в кримінальному, так і в господарському праві, зокрема протиправну поведінку людини, але результат даної поведінки і можливі наслідки, як в кримінальному, так і в господарському праві визначаються по-різному.

Стосовно до господарського права визначення вини буде виглядати наступним чином: вина в господарському праві - вольове відношення особи, виражене майновими інтересами, до протиправних дій (бездіяльності), які заподіяли шкоду іншій особі.

У вітчизняній юридичній науці виділяють дві форми вини: умисел і необережність. Стосовно до вини в господарсько-правових відносинах представляє інтерес точка зору М. І. Брагінського і В. В. Вітрянського, які виділяють три форми вини; умисел, необережність і груба необережність. [86, с.165].

Умисел є в наявності в діях суб'єкта тоді, коли особа, яка вчинила правопорушення, передбачала суспільно-небезпечний характер наслідків своїх дій, бажала цих наслідків або свідомо допускала їх настання. Звідси випливає, що умисел проявляється, перш за все, по відношенню особи до вчиненого нею діяння. Здійснюючи господарсько-правовий делікт, особа передбачала його наслідки і бажала їх настання. Можна сказати, що вона прагнуло до настання таких наслідків.

Розглядаючи умисел як форму вини в господарському праві, можна сформулювати чотири складових елементи такого наміру:

- 1) усвідомлення правопорушником всіх фактичних обставин правопорушення;
- 2) передбачення шкідливих наслідків своєї поведінки;
- 3) розуміння протиправності своїх дій;
- 4) бажання настання таких наслідків.

Тільки при наявності всіх цих елементів ми можемо говорити про умисел як форму вини в господарському праві. При цьому треба враховувати, що перші три елементи являють собою інтелектуальну складову наміру, а останній - його вольову складову.

Саме передбачення результатів своєї поведінки представляє умисел. Відсутність такого передбачення дозволяє говорити про необережність.

Основною відмінністю прямого умислу від непрямого є ступінь суб'єктивного ставлення винної особи до наслідків своїх дій: в першому випадку вона бажає настання певних наслідків, в за його відсутності - прямо не бажає, але допускає можливість настання таких наслідків.

Як бачимо, прямий умисел від непрямого відокремлює тонка грань, яка на практиці не має великого значення в зв'язку з компенсаторною роллю господарсько-правової відповідальності, коли розмір відшкодовується збитку не залежить не тільки від форми умислу, а й від його наявності взагалі.

Необережність - це невияв тій мірі дбайливості і обачності, яка була потрібна від особи за характером зобов'язання і умовам обороту. Конкретний зміст необхідної дбайливості і обачності буде в кожному випадку різним, встановити його може тільки суд.

У разі необережності винуватий міг передбачати наслідки своїх дій, міг запобігти настанню невігідних наслідків, але не зробив цього, не проявивши належної волі. Він легковажно поставився до можливості настання несприятливих наслідків, і це вже свого роду психічний момент в його діях. Таким чином, при

аналізі необережної форми вини проявляється як певна схожість в господарсько-правовому і кримінально правовому підходах, так і суттєва відмінність між ними.

У такий спосіб, вина виражається у формі умислу або необережності. Відносно зобов'язань в господарському праві поняття «умисна вина» відповідає поняттю «просте невиконання», і полягає в усвідомленні і навмисних діях (бездіяльність) особи, які цілком спрямовані на невиконання зобов'язання, що заподіює шкоди не зацікавленій у цьому особі.

Що стосується поняття «необережності», то йому в господарському зобов'язального права рівнозначно поняття «неналежне виконання зобов'язання», і присутнє воно в діях (бездіяльності) особи, якщо вона не повністю дотримувалася тих, що склалися і (або) встановлених правил зобов'язання, хоча і мала таку можливість, в результаті чого сталося правопорушення (проста необережність).

При грубій необережності у винної особи немає наміру не виконати зобов'язання, але вона допускає настання негативних наслідків від своїх дій (бездіяльності), або необґрунтовано сподівається ці наслідки запобігти, уникнути. Як видно, неналежне виконання зобов'язання може бути двох форм: неповне виконання зобов'язання (проста необережність) і виконання зобов'язання з необґрунтованим ризиком настання негативних наслідків (груба необережність).

У встановлених законом випадках, обсяг відповідальності прямо залежить від ступеня вини заподіювача шкоди. Форма невиконання зобов'язання (ступінь вини) в зобов'язального права є динамічний компонент вини, що встановлюється на основі всіх обставин невиконання або неналежного виконання зобов'язання, який представляє собою кількісно-якісну характеристику відносини між неправомірним діянням і заподіяною шкодою.

Причинний зв'язок між дією і наслідками є явище незалежне від волі і свідомості людини. Отже, причинно-наслідковий зв'язок є об'єктивною умовою господарсько-правової відповідальності. Її наявність між дією (бездіяльністю) і наслідком шкодою (шкодою) обґрунтовує і обумовлює відповідальність, і вказує на її конкретну спрямованість і персоналізацію. Встановлення причинно-наслідкового зв'язку - це пряма прерогатива суду, тобто саме діяльності суду

належить головна і, безсумнівно, важлива роль у встановленні причинних зв'язків, і на основі цього, а також наявності протиправності в діях особи і провини вирішується питання про господарсько-правової відповідальності фізичної або юридичної особи.

По різновидах вина може бути: а) вина фізичної особи, б) вина юридичної особи. Тобто різняться по тому, хто є її носієм - фізична або юридична особа. Аналізуючи зазначені підходи і позиції у визначенні та встановленні вини юридичної особи, пропонується закріпити в законі випадки або підстави, які б вказували на відсутність вини юридичної особи при правопорушенні, при цьому сама собою відпаде необхідність прямих формулювань провини юридичної особи [85, с.198].

Підхід до вини юридичних осіб нами ставиться в залежність від підходу до сутності юридичної особи, яка визначається самостійністю або похідним характером її волі. Вважаємо, що вину юридичної особи слід ставити в залежність від вини фізичних осіб, які мають право вчиняти юридично значимі дії від імені і в інтересах юридичної особи: осіб, які мають таке право на підставі закону, іншого правового акта, установчих документів, договору, довіреності; осіб, які займають посади в його органах управління або контролю; осіб, які мають право давати обов'язкові для цієї юридичної особи вказівки або іншим чином визначати його дії (бездіяльність) або рішення в силу закону, інших правових актів, участі в статутному капіталі або договору; інших осіб, діючих свідомо в інтересах юридичної особи.

Вина юридичної особи, на відміну від вини фізичної особи, має низку специфічних ознак, що свідчать про її особливу природу.

По-перше, характерною ознакою провини юридичної особи є відхилення її діяльності від прийнятих стандартів, що виявляється в невиконанні певних правових норм, в результаті чого настають негативні майнові наслідки або інші наслідки.

По-друге, вина юридичної особи не може бути визначена як психічне ставлення до характеру дій і можливих наслідків. Тому неможливо чітко

визначити форми вини при оцінці вини юридичної особи у господарських правовідносинах.

Слід виходити з цілісності діяльності вини юридичної особи, тому немає необхідності і не завжди можливо встановлювати вину конкретних його працівників. Їх вина встановлюється для пред'явлення регресних вимог до працівників за нормами інших галузей права.

Існує і схожість вини юридичної особи з виною фізичної особи у господарських правовідносинах - обидві ці форми вини тягнуть за собою господарсько-правову відповідальність. Наявність або відсутність вини як фізичної, так і юридичної особи визначається судом за допомогою одних і тих же правових засобів з використанням критеріїв оцінки діяння.

Таким чином, вина юридичної особи - це конструкція господарського права, яка визначає наявність індивідуально не конкретизованих порушень в діяльності юридичної особи, які спричинили настання несприятливих майнових або особистих немайнових наслідків і, як наслідок, господарсько-правову відповідальність.

Отже, під виною в господарському праві слід розуміти вольове ставлення особи, виражене майновими інтересами, до протиправних дій (бездіяльності), які заподіяли шкоду іншій особі.

Стосовно до зобов'язань в господарському праві кримінально-правовій категорії «умисна вина» відповідає поняття «просте невиконання», і полягає воно в усвідомленні і умисності дії (бездіяльності) особи, які цілком спрямовані на невиконання зобов'язання, що заподіює шкоди не зацікавленій у цьому особі.

Що стосується категорії «необережність», то йому в зобов'язальному праві відповідає поняття «неналежне виконання зобов'язання», і присутнє воно в діях (бездіяльності) особи, якщо вона не повністю дотримувалася тих, що склалися і (або) встановлених правил зобов'язання, хоча і мала таку можливість, в результаті чого сталося правопорушення (проста необережність). При грубій необережності у винної особи немає умислу не виконати зобов'язання, але особа допускає

настання негативних наслідків від його дій (бездіяльності) або необґрунтовано сподівається ці наслідки запобігти, уникнути.

Таким чином, неналежне виконання зобов'язання може бути двох форм: неповне виконання зобов'язання (проста необережність) і виконання зобов'язання з необґрунтованим ризиком настання негативних наслідків (груба необережність).

Господарська-правова відповідальність відрізняється від інших видів юридичної відповідальності певною специфікою. Її основною функцією є компенсація збитків, понесених потерпілим. У той же час, господарсько-правовій відповідальності притаманні і інші функції, загальні для всіх видів юридичної відповідальності [90, с.134].

Поряд з негативною (ретроспективною) відповідальністю, яка настає як реакція держави на вчинене правопорушення, представляється можливим говорити про існування в господарському праві позитивної відповідальності. Позитивна відповідальність в господарському праві являє собою відповідальність суб'єкта господарських правовідносин перед іншими суб'єктами, яка виявляється в усвідомленні ним своїх обов'язків, що випливають із договору або закону, і реалізовану за допомогою правомірної поведінки.

Таким чином, за окремі види правопорушень встановлено особливості відповідальності. Так, деякими особливостями характеризується господарсько-правова відповідальність за невиконання грошових зобов'язань. Має свої особливості також відповідальність за відшкодування моральної шкоди і т.д.

2.2. Види відповідальності за порушення договірною зобов'язання

За порушення договірною зобов'язання найчастіше настає цивільно-правова та господарсько-правова відповідальність.

Оскільки питанню цивільно-правової відповідальності буде приділено підрозділ в наступному розділі даного дослідження, то тут дослідимо господарську відповідальність.

Дослідженню питання юридичної і, зокрема, господарсько-правової відповідальності правники приділяли і приділяють велику увагу. Цій проблемі в різний час присвятили свої праці В. С. Мартем'янов, В. С. Щербина, А. Я. Пилипенко, Г. Д. Отнюкова, В. К. Мамутов та інші.

Висловлюючи різні точки зору і підходи до визначення господарсько-правової відповідальності, переважна частина правників розглядають її як наслідок правопорушення, як несприятливі економічні наслідки. Вони єдині також і в питанні відносно суб'єкта відповідальності. Згідно з їхніми дослідженнями, ним є тільки суб'єкт господарювання, а не окремі громадяни, за винятком підприємців [53, с.135].

На нашу думку, найбільш послідовною позицією в цьому питанні є позиція В. К. Мамутова. Він розглядає господарсько-правову відповідальність як зазнання господарським органом несприятливих економічних наслідків безпосередньо внаслідок того, що до нього застосовані передбачені законом санкції (міри відповідальності економічного характеру) за вчинене ним правопорушення.

Таке розуміння юридичної, в тому числі і господарсько-правової відповідальності, не тільки дістало підтримку і визнання в загальній теорії права, а й закріплення в чинному законодавстві, зокрема в ст. 216 ГК України.

Відповідно до цієї статті, відповідальність за правопорушення, здійснене у сфері господарювання, полягає в застосуванні до правопорушників — учасників господарської діяльності правового впливу (санкцій) на підставах і в порядку, передбачених ГК України, іншими законодавчими актами чи договором.

Отже, відповідальність застосовується у формі певної системи господарських санкцій, передбачених господарським законодавством, укладеними договорами і локальними актами нормативного характеру суб'єктів господарювання за протиправні дії чи бездіяльність учасників господарських відносин. Статтею 217 ГК України визначено: поняття господарських санкцій, сферу їх застосування, види господарських санкцій та порядок застосування адміністративно-господарських санкцій.

Господарсько-правова відповідальність – це різновидність юридичної відповідальності за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань суб'єктами господарської діяльності. Відповідальність у господарському праві має особливий предмет регулювання - господарські правопорушення.

Господарське правопорушення - це протиправна дія або бездіяльність суб'єкта господарських відносин, яка не відповідає нормам господарського права, не узгоджується з юридичними обов'язками зазначеного суб'єкта, порушуючи суб'єктивні права іншого учасника відносин або третіх осіб.

Господарсько-правовій відповідальності властиві особливі ознаки:

1. Юридичність. Така відповідальність являє собою дію (вплив) кредитора (потерпілого) на правопорушника безпосередньо або за допомогою господарського суду (суду, третейського суду). Юридична природа такої відповідальності полягає у негативній оцінці поведінки правопорушника з боку держави і в прямій вимозі або санкції закону застосувати до нього заходи матеріального впливу у вигляді відшкодування збитків, сплати неустойки, штрафу, пені тощо. Загальним принципом цієї відповідальності є державна забезпеченість щодо застосування передбачених договором чи законом майнових санкцій. Держава гарантує застосування їх завдяки системі спеціальних і загальних правозахисних державних органів, функцією яких є саме застосування майнових санкцій.

2. Матеріальність. Вона застосовується у формі певної системи майнових (економічних) санкцій, передбачених або дозволених нормами господарського законодавства. Господарюючі суб'єкти як організації можуть нести лише матеріальні витрати як відповідальність (примусові виплати, недержання належних сум, зменшення майна внаслідок відшкодування збитків і т. ін.). Закон "Про підприємства в Україні" закріплює принцип повної матеріальної відповідальності господарюючих суб'єктів аж до банкрутства.

3. Протиправність. Господарсько-правова відповідальність застосовується лише у випадку наявного правопорушення, тобто на такій юридичній підставі, як

об'єктивні протиправні дії чи бездіяльність правопорушника, і загалом базується на презумпції його вини.

4. Стимулювання. У функціональному відношенні господарсько-правова відповідальність покликана стимулювати належне виконання господарських та інших зобов'язань. Отже, її головною метою є забезпечення правопорядку в сфері економіки (в господарських відносинах) [90, с.134].

Господарсько-правова відповідальність являє собою вплив потерпілого на правопорушника безпосередньо або за допомогою суду в цілях гарантії захисту прав і законних інтересів громадян, організацій та держави, в тому числі відшкодування збитків учасникам господарських відносин, завданих внаслідок правопорушення (ст. 216 ГК України).

Господарсько-правова відповідальність — це узгоджена і упорядкована система санкцій, які застосовуються до правопорушників. Проте в законодавстві неможливо передбачити всі випадки і відтінки, які виникають у відносинах суб'єктів господарювання. Право завжди регулює типові ситуації, притаманні більшості відносин, які виникають на практиці. Воно базується на основних керівних началах, — принципах права, які виражають тенденції і потреби суспільства, що визначають суть системи, галузі або інституту права і в результаті їх правового закріплення мають загальнообов'язкове значення.

Господарсько-правова відповідальність, як інститут права, базується на принципах, відображених у ст. 216 ГК України, згідно з якими:

- потерпіла сторона в усіх випадках, не заборонених законом (окрім форс-мажорних), має право на відшкодування збитків, незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;
- передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;
- застосування штрафних санкцій до суб'єкта, який порушив зобов'язання, а також відшкодування збитків, не звільняють цього суб'єкта від обов'язку, без згоди потерпілої сторони, виконати прийняті на себе зобов'язання в натурі.

У цілях забезпечення правопорядку в господарських відносинах і захисту законних прав та інтересів споживачів продукції зазначеною нормою передбачений принцип, згідно з яким у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції.

Цей принцип передбачає невідворотність відповідальності за скоєне правопорушення [55, с.134].

Суб'єктами відповідальності є як суб'єкти господарювання, так і інші учасники господарських відносин, в тому числі міністерства, відомства та їх органи, які контролюють дотримання правил (чи умов) здійснення господарської діяльності.

Суб'єкт господарювання звільняється від господарської відповідальності при порушенні, невиконанні або неналежному виконанні зобов'язання, якщо доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок форс-мажорних обставин — дії непереборної сили, тобто непередбачених, надзвичайних і невідворотних з людської волі явищ. Проте ці обставини повинні братися до уваги як такі, що звільняють правопорушника (суб'єкта господарювання) від господарсько-правової відповідальності, якщо вони виникли і продовжувалися протягом усього строку виконання зобов'язання.

Водночас ст. 218 ГК України застерігає, що не вважаються такими, які звільняють правопорушника від господарсько-правової відповідальності, обставини, як: порушення своїх зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів.

При порушенні контрагентами своїх зобов'язань перед правопорушником останній має право і можливість вжити заходів шляхом застосування правових засобів (звернення в судові органи і стягнення збитків, штрафних санкцій, звернення стягнення на майно і т. ін.) для спонукання контрагентів виконати свої зобов'язання.

Відсутність потрібних для виконання зобов'язання товарів на ринку теж не може бути обставиною для звільнення правопорушника від відповідальності, оскільки при укладенні договору суб'єкт господарювання повинен був упевнитися в тому, що в нього буде можливість виконати його належним чином.

При відсутності власних коштів для виконання зобов'язання правопорушник теж може вирішити цю проблему шляхом одержання кредиту або іншого виду позички і т. ін. Таким чином, ця обставина також не звільняє правопорушника від відповідальності. Одним словом, перелічені обставини мають суб'єктивний, а не об'єктивний характер і не звільняють порушника від господарсько-правової відповідальності.

У сучасних умовах господарювання важливу роль відіграє такий засіб господарсько-правової відповідальності, як звернення стягнення на майно правопорушника.

В радянський період можливість звернення стягнення на майно боржника (правопорушника) була законодавчо усунена. Не допускалася можливість дії санкцій на основні і обігові фонди, фактично на все натуральне майно підприємства. В умовах різноманітності і рівноправності форм власності ця ситуація радикально змінилась і можливість звернення стягнення на майно правопорушника тепер закріплена законодавством.

При невиконанні передбачених зобов'язанням умов (невиконані зобов'язання), або невиконанні будь-якої умови, або ж неналежному виконанні, тобто такому, що не відповідає тим чи іншим умовам зобов'язання, правопорушник відповідає належним йому на праві власності або закріпленим за ним на праві господарського відання чи оперативного управління майном, якщо інше не передбачено законодавством (ч. 1 ст. 219 ГК України) [1].

Види господарсько-правової відповідальності розрізняються залежно від видів господарських правопорушень і санкцій, встановлених за ці правопорушення. За цим критерієм в теорії права розрізняються такі види господарсько-правової відповідальності:

Відшкодування збитків – відповідальність, юридичною підставою якої є застосування у випадку невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржником. Він зобов'язаний відшкодувати кредиторів завдані ним збитки, що передбачено ст.ст. 224–229 Господарського кодексу України. Збитки не є майновою санкцією заздалегідь визначеного розміру. Саме в цьому полягає універсальність їхнього застосування. Проте труднощі в обрахуванні їхнього розміру зумовлюють складність застосування зазначеної санкції.

До збитків, що підлягають відшкодуванню, відносяться:

- вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна;
- додаткові витрати (вартість додаткових робіт чи затрачених матеріалів), понесені стороною, яка зазнала збитків;
- втрачений зиск;
- матеріальна компенсація моральної шкоди.

Відшкодування збитків як майнова санкція застосовується:

- у відносинах купівлі-продажу між господарюючими суб'єктами.

Так, продавець зобов'язаний повідомити покупця про всі права третіх осіб на продану річ: право орендаря, право застави тощо. Невиконання цього правила дає право покупцеві на розірвання договору і відшкодування збитків.

Якщо продавець продав річ, але на порушення договору не передає її покупцеві, останній має право вимагати передачі проданої речі і відшкодування збитків, викликаних простроченням виконання, або відмовитися від договору і вимагати відшкодування збитків. Подібні права має продавець у разі відмови покупця прийняти продану річ або заплатити за неї встановлену. Якщо продана річ неналежної якості, покупець як один з альтернативних варіантів може вимагати:

- у відносинах поставки постачальник відшкодовує покупцеві збитки, завдані поставкою продукції неналежної якості або некомплектної;
- відповідно до умов договору підряду на капітальне будівництво відповідальна за невиконання або неналежне виконання обов'язків сторона

сплачує встановлену неустойку (пеню), а також відшкодовує збитки в сумі, не покритій неустойкою (ст. 322 Господарського кодексу України);

– у перевезеннях вантажів вантажовідправник і вантажоодержувач зобов'язані відшкодувати перевізникові збитки, завдані з їх вини внаслідок перевантаження транспортних засобів, пошкодження рухомого складу при навантаженні або розвантаженні, пакуванні, кріпленні вантажу (ст.ст. 313, 314 Господарського кодексу);

– у випадках господарських деліктів (заподіяння шкоди) збитки відшкодовуються господарюючими суб'єктами.

За статтею 174 ГК України господарські зобов'язання можуть виникати внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання.

Відповідно до статті 224 Господарського кодексу України учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушені.

Під збитками розуміються витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною.

Відповідно до ст. 623 ЦК України боржник, який порушив зобов'язання, має відшкодувати кредиторів завдані ним збитки; розмір збитків, завданих порушенням зобов'язання, доказується кредитором.

Отже, на кредитора, що вимагає відшкодування збитків, покладається обов'язок доказування розміру збитків, завданих йому порушенням зобов'язання.

Вина може бути у формі наміру (коли правопорушник передбачає негативні наслідки своєї протиправної поведінки та бажає її настання або ставиться до її настання байдуже) чи необережності (передбачення настання негативних наслідків своєї протиправної дії, але з легковажним наміром їх відвернути, уникнути, тобто правопорушник не бажає настання цих негативних наслідків).

На відміну від кримінального та адміністративного права, господарське право встановлює презумпцію вини особи, тобто, особа, яка не виконала зобов'язання або вчинила позадоговірну шкоду, вважається винною, доки не доведе протилежного.

Залежно від підстави виникнення виділяються два види господарсько-правової відповідальності – договірна (настає внаслідок невиконання чи неналежного виконання стороною договору прийнятих на себе умов) та позадоговірна (настає у випадках заподіяння шкоди іншій особі, якщо правопорушник та потерпіла особа не перебували між собою у договірних відносинах) [81, с.154].

2.3. Особливості стягнення неустойки за порушення договірного зобов'язання

Забезпечення стабільності і прозорості у правовідносинах між суб'єктами господарювання, які виникають з договірних зобов'язань, вимагає створення чітких та ефективних механізмів забезпечення прав та законних інтересів їх учасників. На сьогоднішній день в законодавстві існує неузгодженість та суперечливість правових норм, які встановлюють відповідальність за порушення зобов'язання, зокрема стягнення неустойки за порушення умов договору. Це призводить до різного правозастосування цих норм та формують неоднакову судову практику.

Разом з тим, незважаючи на недосконалість законодавчої бази та колізії, які виникають у правозастосовній практиці, у науці не вистачає системних досліджень в яких обґрунтовуються необхідність вдосконалення законодавства для усунення спірних питань та забезпечення однакового застосування правових норм під час судового розгляду.

Ст. 546 ЦК України передбачено заходи забезпечення виконання зобов'язання, які спрямовані на упередження або зменшення можливих негативних наслідків, що можуть наступити у кредитора у разі порушення зобов'язання. Отже, за порушення договірного зобов'язання, на боржника

покладаються додаткові майнові обтяження. Найбільш розповсюдженим способом забезпечення виконання зобов'язання являється саме неустойка.

Разом з тим, сплата неустойки, відповідно до ст. 611 ЦК України належить до правових наслідків порушення зобов'язання. Порушенням зобов'язання згідно зі ст. 610 ЦК України є його невиконання або неналежне виконання, тобто виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання [2].

Отже, на підставі вищевказаного можна зробити висновок, що неустойка в має подвійну правову природу: до настання строку (терміну) виконання зобов'язання неустойка є заходом забезпечення його виконання, а в разі порушення зобов'язання стає мірою відповідальності [80].

Надалі в нашому дослідженні ми проаналізуємо правову природу неустойки.

В цивільному законодавстві, зокрема в нормах ст. 549 ЦК України визначено, що неустойка (штраф, пеня) – це грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення умов зобов'язання. Як бачимо зі ст. 549 ЦК України, неустойка може бути в двох формах – штраф і пеня.

Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Пенєю є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання [2].

Визначення поняття неустойки міститься також у нормах господарського законодавства, зокрема у ч. 1 ст. 230 ГК України, в якій визначено, що штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання [1].

З аналізованої статті вбачається, що неустойка є штрафною санкцією, яка в свою чергу, згідно ст. 217 ГК України є видом господарських санкцій. Підставою для застосування господарських санкцій є порушення зобов'язання. До виконання

господарських договорів застосовуються положення ЦК України з урахуванням особливостей, передбачених ГК України.

Подібний поділ штрафних санкцій на неустойку, штраф і пеню, містить і пп. 139.1.11 Податкового кодексу України (далі – ПК України). Тобто, бачимо законодавчу колізію через неузгодженість правових норм, коли один нормативно-правовий акт регламентує, що неустойка накладається у двох формах – штраф і пеня, а в інших актах законодавства передбачено, що неустойка є окремим видом відповідальності і може застосовуватись поряд зі штрафом і пенею. При цьому, ГК України і ПК України не вказують чому неустойка можлива нарівні зі штрафом і пенею.

Також, порівнявши визначення неустойки у кодифікованих актах – ЦК України і ГК України, вбачається, що поняття «штрафних санкцій» до яких належить неустойка у ГК України є більш широким. Під господарськими санкціями тут розуміють також і грошові суми, які учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити, в разі порушення правил здійснення господарської діяльності. Тобто відповідні штрафні санкції, які стягуються за порушення фінансового, податкового, антимонопольного законодавства тощо.

Неустойка ж в визначенні ст. 549 ЦК України являється способом забезпечення та водночас мірою відповідальності за порушення приватноправових зобов'язань, тому, норми цієї статті не можуть застосовуватись до інших видів правовідносин.

Надалі розглянемо більш детально випадки стягнення неустойки. На думку вчених-юристів, розповсюдженість неустойки та її широке застосування в договірних зобов'язаннях пояснюються тим, що по-перше, її стягнення можливе вже за сам факт порушення зобов'язання, без доказування факту настання збитків у кредитора та їх розміру, по-друге, можливість для сторін договірною зобов'язання на свій розсуд визначити предмет неустойки та умови її стягнення у договорі.

Отже, головним критерієм для застосування неустойки є факт порушення зобов'язання. На відміну від, наприклад, відшкодування збитків як міри

відповідальності за порушення зобов'язання, для застосування якої треба довести причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою боржника і шкодою, завданою кредитору, для стягнення неустойки достатньою лише дві умови – протиправна поведінка та вина боржника [66].

Більш того, наявність чи відсутність у кредитора збитків, не приймаються до уваги при вирішенні спору про стягнення неустойки. Варто зазначити, що наявність чи відсутність збитків у кредитора та їх розмір можуть бути визначальними тільки в одному випадку, - коли боржник звертається до суду з проханням зменшити суму нарахованої неустойки, в порядку передбаченому ч. 3 ст. 551 ЦК України, посилаючись на те, що вона значно перевищує розмір збитків кредитора.

Як зазначалося вище, норма ст. 549 ЦК України встановлює, що неустойка може бути застосована у формі штрафу і пені.

Штраф як форма неустойки може застосовуватись майже за будь-яке порушення зобов'язання і обчислення у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Тобто штраф є більш універсальним.

Натомість пеня застосування виключно у грошових зобов'язаннях. Вона може стягуватись у випадку прострочення, тобто порушення строків (термінів) виконання зобов'язання і обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного зобов'язання.

Крім того, штраф є одноразовим заходом відповідальності і вичерпується з настанням факту порушення зобов'язання. На відміну від пені, яка має триваючий характер, оскільки нараховується за кожен день прострочення і є додатковим стимулювати фактором для боржника, навіть після сплати штрафу, аж до повного виконання зобов'язання.

Що стосується господарських правовідносин, то в судовій практиці зустрічаються окремі випадки, коли за рішенням суду пеня застосовується за прострочення негрошових зобов'язань, наприклад у постанові Вищого Господарського Суду України від 07.06.2005 р. №35/475-04. Також у постанові Вищого Господарського Суду України від 05.07.2006 р. №46/468-05 колегія

суддів дійшла висновку, що стягнення штрафу може проводитись за кожний день прострочення.

У своїх рішеннях суди посилаються на п. 4 ст. 231 ГК України, де визначено, що у разі, якщо розмір штрафних санкцій законом не визначено, санкції застосовуються в розмірі, передбаченому договором. У договорі розмір санкцій може бути встановлено або у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання, або у певній, визначеній грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг).

Предметом неустойки, відповідно до ч. 1 ст. 551 ЦК України може бути грошова сума, рухоме і нерухоме майно.

Розглянемо кожне з цих понять детально. Майном як особливим об'єктом згідно ст. 190 ЦК України вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Відповідно до ст. 179 ЦК України річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати права та обов'язки. У ст. 192 ЦК України міститься визначення поняття «гроші (грошові кошти)» - це законний платіжний засіб, обов'язковий до приймання за номінальною вартістю на всій території України, яким є грошова одиниця України – гривня [2].

Разом з тим, предметом неустойки у формі речей і майна, за загальним правилом, можуть бути тільки повністю оборотоздатні речі. Обмежено оборотоздатні речі можуть визначатись у договорі лише між суб'єктами, які наділені спеціальним правом володіти такими об'єктами або мають спеціальні дозволи на їх використання.

Зважаючи, що розмір штрафу, як правило, відомий на момент виникнення договірної зобов'язання, він може бути встановлений як у вигляді речі, визначеної родовими ознаками або індивідуально визначеної речі, а також у вигляді майнового права.

Натомість, якщо у господарських правовідносинах предметом неустойки є речі або майно, а за прострочення негрошового зобов'язання передбачена пеня, то сторонам зобов'язання доцільно передбачити грошову оцінку такого майна в

договорі. При цьому слід враховувати, що в якості пені можна застосовувати лише речі з родовими ознаками, кількість яких може змінюватися залежно від терміну прострочення.

Якщо предметом неустойки є грошова сума, відповідно до ч. 2 ст. 551 ЦК України її розмір встановлюється договором або актом законодавства.

У науці цивільного права загальновизнаним є поділ неустойки на законну, тобто передбачену нормативно-правовими актами та договірну, яка визначається сторонами безпосередньо у договірному зобов'язанні [88, с. 89].

Законна неустойка може бути встановлена виключно в грошовій формі, договірна може визначатися як у вигляді грошової суми, так і іншої майнової цінності.

Відповідно до норм цивільного законодавства розмір неустойки, встановлений законом, може бути збільшений у договорі. Також, сторони можуть домовитися про зменшення розміру неустойки, встановленого актом цивільного законодавства, крім випадків, передбачених законом [2].

На відміну від норм ЦК України, ГК України у ч. 1 ст. 231 ГК України в імперативному порядку обмежує можливість зміни розміру штрафних санкцій, які встановлені законом щодо окремих видів зобов'язань [1].

В таких випадках розмір неустойки може бути зменшено лише за рішенням суду. Для цього потрібно декілька умов: перше, розмір неустойки повинен перевищувати розмір заподіяних кредитору збитків, друге, мають бути наявні інші обставини, що мають істотне значення. При цьому з чинному законодавстві перелік таких обставин не визначено.

Можна зробити висновок, що перелік обставин, які мають істотне значення є оціночним критерієм і судові рішення приймається з огляду на конкретну ситуацію.

У ст. 233 ГК України, як і в ст. 551 ЦК України передбачено, що суд може зменшити розмір штрафних санкцій у разі, якщо цей розмір надто великий порівняно із збитками кредитора.

При цьому ГК України наводить для прикладу обставини, які повинні враховуватись судом при зменшенні розміру штрафних санкцій. До них належать ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, але й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу [1].

Разом з тим, сторона, яка звертається до суду з позовом про зменшення розміру неустойки, зобов'язана доказати наявність підстав для такого зменшення.

При визначенні розміру неустойки дуже важливим чинником є співвідношення неустойки зі збитками, завданими порушенням договірною зобов'язання.

Виділяють чотири види неустойки у співвідношенні зі збитками, завданими кредитору:

- а) штрафна неустойка - дозволяє стягувати збитки в повному розмірі понад суму неустойки;
- б) залікова неустойка - дозволяє стягувати збитки в сумі, не покритій неустойкою;
- в) альтернативна неустойка - надає кредитору право вибору, звертатися до боржника з вимогою про сплату неустойки або вимагати відшкодування збитків;
- г) виключна неустойка - не дозволяє кредитору вимагати відшкодування збитків навіть за їх наявності [66].

Варто зазначити, що ЦК України та ГК України містять різний підхід до можливості одночасного стягнення збитків і неустойки.

Так, ст. 552 ЦК України визначає, що сплата неустойки не звільняє боржника від виконання свого обов'язку в натурі. Більше того, сплата неустойки не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Тобто, згідно з нормами законодавства неустойка є штрафною.

В свою чергу ГК України, а саме ч. 1 ст. 232 визначає, що якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні

санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями. Тобто, згідно з нормами господарського законодавства, неустойка є заліковою.

Разом з тим, сторони мають право самостійно визначати співвідношення розміру збитків та неустойки в договорі, тим самим змінювати вид неустойки. У ч. 2, 3 ст. 624 ЦК України визначено, що договором може бути встановлено обов'язок боржника відшкодувати збитки лише в тій частині, в якій вони не покриті неустойкою, а також право кредитора на стягнення неустойки без права на відшкодування збитків або можливість за вибором кредитора стягнення неустойки чи відшкодування збитків.

Відповідно до ч. 2 ст. 232 ГК України законом або договором також можуть бути передбачені випадки, коли допускається стягнення тільки штрафних санкцій, збитки можуть бути стягнуті у повній сумі понад штрафні санкції, а також коли за вибором кредитора можуть бути стягнуті або збитки, або штрафні санкції.

При цьому важливо відзначити, що неустойка є самостійним видом правової відповідальності, тому, відповідно до ч. 2 ст. 551 ЦК України на суму неустойки не нараховуються проценти за користування чужими грошима (ст. 536 ЦК України), а також проценти річних за прострочення виконання грошового зобов'язання (ч. 2 ст. 625 ЦК України) [66].

В науці дискусійним є питання одночасного застосування стягнення штрафу і пені. Серед вчених-юристів існує дві теорії. Прихильники першої вважаються, що термін «неустойка» застосовується як родове поняття. Штраф і пеня є видами неустойки, тому їх одночасне застосування є подвійним притягненням до відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення, що суперечить ч.1 ст.61 Конституції України.

Натомість прихильники другої правової ідеї вважають, що штраф і пеня не являються видами юридичної відповідальності, а виступають лише формами одного виду юридичної відповідальності – неустойки.

Відповідь на спірне питання можна знайти в судовій практиці. Зокрема Верховний Суд України у своїй Постанові від 27.04.2012 р. чітко зазначає, що пеня та штраф не є окремими та самостійними видами юридичної

відповідальності, а є формами неустойки, тому їх одночасне застосування не суперечить ст. 61 Конституції України [7].

Тотожна правова позиція відображення в інформаційному листі Вищого Господарського Суду України від 07.04.2008 р. №01-8/211 «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України». Зокрема, ВГСУ зазначає, що штраф та пеня є різновидами неустойки [3].

В інформаційному листі Вищого Господарського Суду України від 13.07.2012 р. №01-06/908/2012 «Про доповнення Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 15.03.2011 № 01-06/249 «Про постанови Верховного Суду України, прийняті за результатами перегляду судових рішень господарських судів» наголошується, що чинне законодавство не встановлює для учасників господарських відносин обмежень щодо визначення умовами договору одночасного стягнення пені та штрафу. Така позиція узгоджується зі свободою договору, яка встановлена ст. 627 ЦК України [4].

Під час стягнення штрафних санкцій та визначення розміру неустойки за порушення грошового зобов'язання слід керуватись нормами Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань».

Зокрема, ст. 1, 2 цього Закону передбачено, що розмір пені встановлюється за згодою сторін, обчислюється від суми простроченого платежу та не може перевищувати подвійної облікової ставки НБУ, що діяла у період, за який сплачується пеня. Аналогічне обмеження розміру пені передбачено у ч. 2 ст. 343 ГК України. Тобто, законодавець обмежує максимально дозволений розмір пені.

Але таке обмеження стосується виключно грошових зобов'язань. Норми Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» не розповсюджуються на правовідносини, що виникають під час розрахунку пені за порушення негрошових зобов'язань.

Щодо порядку сплати штрафних санкцій, варто зазначити, що вони можуть сплачуватись на вимогу кредитора добровільно або у судовому порядку.

При стягненні неустойки в судовому порядку важливо пам'ятати, що відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 258 ЦК України до позовних вимог про стягнення неустойки застосовується скорочений термін позовної давності в один рік [2].

При цьому ГК України поняття «позовна давність» взагалі не містить і ст. 223 ГК України, відсилає до ЦК України [1].

Водночас у ГК України є норма, яка встановлює строк нарахування штрафних санкцій. Згідно ч. 6 ст. 232 ГК України нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання, якщо інше не встановлено законом або договором, припиняється через шість місяців від дня, коли зобов'язання мало бути виконано.

Зі змісту цих правових норм слідує, що чинне законодавство визначає два поняття - «позовна давність» та «строк нарахування штрафних санкцій», які є дещо схожими за змістом, але різними за своєю правовою природою.

Позовна давність, відповідно до ст. 256 ЦК України – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого права та інтересу. Натомість строк, в межах якого нараховується штрафні санкції - це період, протягом якого триває правопорушення, за яке наступають штрафні санкції, встановлені договором або законом.

За договірними зобов'язаннями з визначеним строком виконання, відлік строку позовної давності починається зі спливом терміну для виконання. Таке положення міститься в нормах ч. 5 ст. 261 ЦК України.

Строк (термін) виконання зобов'язання визначений у ст. 530 ЦК України, в якій йдеться, що якщо у зобов'язанні встановлений строк його виконання, то воно підлягає виконанню у цей строк. Зобов'язання, строк виконання якого визначений вказівкою на подію, яка неминуче має настати, підлягає виконанню з настанням цієї події [2].

Боржник вважається таким, що прострочив, якщо він не приступив до виконання зобов'язання або не виконав його відповідно до умов у строк, встановлений договором або законом.

Що стосується строку (терміну), в який можливим є стягнення неустойки, то аналіз норм ст. 266, ч. 2 ст. 258 ЦК України дає підстави для висновку про те, що стягнення неустойки (пені, штрафу) обмежується останніми 12 місяцями перед зверненням кредитора до суду, а починається з дня (місяця), з якого вона нараховується, у межах строку позовної давності за основною вимогою. Такий правового висновку викладено в рішенні Верховного Суду України по справі № 6-474 цс 16 від 18.05.2016 р.[6]. Аналогічний висновок міститься в постанові Верховного Суду України від 08.06.2016 р. у справі № 6-3006 цс 15 [5].

В господарських зобов'язаннях, положення ст.258 ЦК України про строки позовної давності застосовуються з урахуванням особливостей, передбачених ст. 232 ГК України. Тож, нарахування господарських штрафних санкцій припиняється через шість місяців від дня, коли зобов'язання мало бути виконано, а строк позовної давності спливає через рік від дня, за який нараховано санкцію.

Отже на підставі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки: по-перше, неустойка має подвійну правову природу: до настання строку (терміну) виконання зобов'язання неустойка є засобом його забезпечення, а у випадку порушення зобов'язання перетворюється на міру відповідальності.

По-друге, на сьогоднішній день маємо різну практику правозастосування норм, які регулюють питання одночасного стягнення неустойки і збитків. В зв'язку з цим доцільно внести зміни в законодавство і запровадити єдиний підхід, який передбачений у нормах ЦК України - сплата (передання) неустойки не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання.

По-третє, пеня та штраф не є окремими видами юридичної відповідальності, а є лише формами неустойки, тому їх одночасне застосування у разі порушення зобов'язання не суперечить ст. 61 Конституції України.

По-четверте, слід відрізнити поняття «позовна давність» та «строк нарахування штрафних санкцій», які хоча й схожі за змістом, однак є різними за своєю правовою природою. Позовна давність, відповідно до ст. 256 ЦК України – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист

свого права та інтересу. Натомість строк, в межах якого нараховується штрафні санкції - це період, протягом якого триває правопорушення, за яке наступають штрафні санкції, встановлені договором або законом.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ДОГОВІРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

3.1. Господарські санкції за порушення договірного зобов'язання

Санкція як форма та засіб відповідальності, проходячи по різних стадіях механізму правового регулювання, забезпечує покладення на правопорушника додаткового обов'язку. Його реалізація становить зміст відповідальності, настання котрої є завершальною стадією механізму правового регулювання. Господарсько-правова відповідальність будучи багатоплановим поняттям включає господарські санкції, що утворюють відповідальність у нормативному розумінні цього поняття. Зміст санкцій визначає форму відповідальності та характер наслідків, що настають для правопорушника, проте особливості виконання обов'язку, що становить зміст відповідальності перебувають поза межами дії санкцій [58, с.52].

Відповідно до ст. 217 ГК господарськими санкціями визнаються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки.

У сфері господарювання застосовуються такі види господарських санкцій: відшкодування збитків; штрафні санкції; оперативно-господарські санкції.

Крім зазначених у частині другій цієї статті господарських санкцій, до суб'єктів господарювання за порушення ними правил здійснення господарської діяльності застосовуються адміністративно-господарські санкції.

Господарські санкції застосовуються у встановленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції - уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування [1].

Загальновідомий термін «санкція» походить від латинського: найсуворіша постанова. У статті наведено поняття господарських санкцій як заходів впливу,

що застосовуються до учасника господарських правовідносин, який вчинив правопорушення.

Поняття господарських санкцій та їх виділення в окрему самостійну групу є новелою у законодавстві і охоплює широке коло заходів, перелік та порядок здійснення яких встановлено наступними статтями цього розділу Кодексу і спеціальними законами.

Залежно від економічного та правового результату, на який вони спрямовані, законодавство розрізняє такі види господарських санкцій:

а) відшкодування збитків, що має на меті поновлення порушеної матеріальної сфери потерпілого від господарського правопорушення.

Традиційно для українського законодавства збитки включають реальну шкоду, тобто понесені потерпілим витрати, втрату або пошкодження майна та неотриманий прибуток. Проте Господарський кодекс, на відміну від Цивільного (ч. 2 ст. 22), не передбачає можливості стягнення витрат, які мають бути понесені потерпілим. Неотриманий прибуток визначається як доходи, котрі міг би отримати потерпілий за звичайних умов, якщо його право не було б порушено;

б) стягнення штрафних санкцій, що є своєрідним покаранням за допущене правопорушення.

Розмір штрафних санкцій визначається у твердій сумі або у відсотках до вартості продукції, робіт, послуг і передбачається, переважно, договором. Разом з тим спеціальне законодавство, що регулює окремі види зобов'язань, може імперативно встановлювати розмір штрафів за певні порушення. Так, наприклад, транспортними статутами передбачені розміри штрафів за прострочення доставки вантажів, які не можуть бути змінені за згодою сторін. Штраф, на відміну від пені, нараховується та стягується одноразово;

в) оперативно-господарські санкції, що виконують запобіжну функцію і мають на меті припинення порушення виконання господарських обов'язків та недопущення або мінімізацію їх негативних наслідків.

Цей вид санкцій є легальним способом самозахисту, який має бути спрямований виключно на припинення правопорушення та відповідати характеру

останнього. Безпідставне застосування оперативно-господарських санкцій може тягти відповідальність особи, що недобросовісно користується наданим правом.

Адміністративно-господарські санкції покликані охороняти та впорядковувати правовідносини суб'єктів господарювання з органами державної влади та місцевого самоврядування. При застосуванні даних санкцій використовуються владні й адміністративно-розпорядчі функції відповідних державних органів, а стягнення з порушників проводиться не на користь їх контрагентів, а до державного бюджету чи до бюджетів органів місцевого самоврядування [54, с.134].

Господарські санкції застосовуються в порядку, визначеному законом, безпосередньо учасниками господарських відносин або через звернення до господарського суду, а адміністративно-господарські санкції — спеціально вповноваженими державними органами або вповноваженими органами місцевого самоврядування.

За невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань чи порушення правил здійснення господарської діяльності правопорушник відповідає належним йому на праві власності або закріпленім за ним на праві господарського відання чи оперативного управління майном, якщо інше не передбачено ГК та іншими законами.

Засновники суб'єкта господарювання не відповідають за зобов'язаннями цього суб'єкта, крім випадків, передбачених законом або установчими документами про створення даного суб'єкта.

Якщо правопорушенню сприяли неправомірні дії (бездіяльність) другої сторони зобов'язання, суд має право зменшити розмір відповідальності або звільнити відповідача від відповідальності.

Сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин (форс-мажор) є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності в разі порушення зобов'язання через дані обставини, і передбачити порядок засвідчення факту виникнення таких обставин [55, с.176].

Господарсько-правові санкції можна класифікувати за різними ознаками, зокрема:

1. За критерієм змісту впливу - на грошові (сплата неустойки, господарсько-адміністративний штраф відшкодування збитків) та натуральні (заміна неякісної продукції на якісну).

2. За критерієм безпосередньої спрямованості - на майнові (конфіскація, сплата неустойки, відшкодування збитків, господарсько-адміністративний штраф) та організаційні (господарсько-організаційні, оперативно-господарські санкції).

3. За характером порушених відносин - на: а) санкції, що застосовуються у горизонтальних відносинах, тобто між рівноправними суб'єктами господарювання (сплата неустойки або оперативно-господарські санкції, відшкодування збитків, оперативно-господарські санкції); б) санкції, що застосовуються у вертикальних відносинах, тобто між компетентним державним органом та суб'єктом господарювання (планово-госпрозрахункові санкції, адміністративно-господарські санкції); з) універсальні санкції, що застосовуються і в горизонтальних, і у вертикальних відносинах (відшкодування збитків).

4. Залежно від виду порушених відносин - на: санкції, що застосовуються в договірних відносинах (відшкодування збитків, штрафні, оперативно-господарські) і санкції, що застосовуються в позадоговірних відносинах (відшкодування збитків, адміністративно-господарські санкції).

Види господарсько-правової відповідальності розрізняються залежно від видів господарських правопорушень і санкцій, встановлених за ці правопорушення. За цим критерієм в теорії права розрізняються такі види господарсько-правової відповідальності:

1. Відшкодування збитків – відповідальність, юридичною підставою якої є застосування у випадку невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржником. Він зобов'язаний відшкодувати кредиторів завдані ним збитки, що передбачено ст.ст. 224–229 Господарського кодексу України. Збитки не є майновою санкцією заздалегідь визначеного розміру. Саме в цьому полягає

універсальність їхнього застосування. Проте труднощі в обрахуванні їхнього розміру зумовлюють складність застосування зазначеної санкції.

Відшкодування збитків - основна форма господарсько-правової відповідальності, найбільш повно відповідає принципом товарно-грошових відносин, так як в цьому випадку кредитор отримує повну компенсацію.

Сторона позбавляється права на відшкодування збитків, якщо вона була своєчасно попереджена другою стороною про можливе невиконання нею зобов'язання (ст. 226 Господарського кодексу України).

2. Штрафні санкції. Штрафна господарсько-правова відповідальність відрізняється від відшкодування збитків насамперед тим, що вона виконує каральну або дисциплінуючу функцію. Господарське законодавство встановлює штрафну відповідальність до тих видів господарських правопорушень, за вчинення яких до суб'єктів господарських відносин доцільно застосовувати штрафні санкції. Розмір цієї відповідальності залежить від ступеня серйозності господарського правопорушення, а не від суми завданого кредитором збитку.

Штрафна відповідальність застосовується згідно із законодавством у вигляді штрафних економічних санкцій, встановлених нормативними актами, що регулюють окремі види господарських відносин (положення про поставки продукції і товарів, транспортні кодекси і статuti та ін.). Згідно із ст. 230 Господарського кодексу України штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

При цьому Господарським кодексом визначено, що:

- штрафом є неустойка, нарахована у відсотках від суми невиконаного чи неналежним чином виконаного зобов'язання;
- пенею є неустойка, нарахована у відсотках від суми не своєчасного виконаного грошового зобов'язання за кожний день перевищення терміну його виконання.

Тобто штраф і пеня – це види неустойки. При цьому штраф може встановлюватись за будь-яке порушення господарських зобов'язань, в той же час пеня – лише у випадку перевищення терміну виконання грошових зобов'язань. Відмінність пені від штрафу полягає в тому, що пеня – це тривала неустойка, яка обчислюється за кожний день перевищення терміну платежу, не виконаного у передбачені зобов'язанням терміни.

Відповідно до ст. 231 Господарського кодексу України штраф і пеня нараховуються у відсотках до суми невиконаної частини зобов'язань або у визначеній фіксованій грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язань незалежно від ступеня виконання, чи в кратному розмірі до вартості товарів, робіт або послуг. Для недопущення нанесення збитків власній фінансово-господарській діяльності контрагентам за договором необхідно визначати неустойку лише у відсотках від суми невиконаного чи неналежним чином виконаного зобов'язання.

Розмір штрафної санкції визначається ст. 231 Господарського кодексу, відповідно до якої його розмір узгоджується сторонами при укладенні договору. Зменшувати розмір штрафних санкцій, згідно зі ст. 233 Господарського кодексу України, може лише суд у випадку, якщо вони надмірно великі порівняно із збитками кредитора [51, с.158].

3. За порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції — використовувані самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження порушень зобов'язання.

До суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання, можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, застосування яких передбачено договором.

Оперативно-господарські санкції застосовуються незалежно від вини суб'єкта, що порушив господарське зобов'язання.

У господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій:

- одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною, зі звільненням її від відповідальності за це в разі порушення зобов'язання другою стороною;

- відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони;

- відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт унаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;

- відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття дальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунка боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо);

- установлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;

- відмова від установлення на майбутнє господарських відносин зі стороною, яка порушує зобов'язання.

Наведений перелік оперативно-господарських санкцій не є вичерпним. Сторони можуть передбачити в договорі також інші оперативно-господарські санкції. Різноманітність цього виду санкцій викликає численні класифікації, які подаються в літературі.

Підставою для застосування оперативно-господарських санкцій є факт порушення господарського зобов'язання другою стороною. Оперативно-господарські санкції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушення, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання.

Порядок застосування сторонами конкретних оперативно-господарських санкцій визначається договором. У разі незгоди з застосуванням оперативно-господарської санкції заінтересована сторона може звернутися до суду з заявою про скасування такої санкції та відшкодування збитків, завданих її застосуванням.

Оперативно-господарські санкції можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків та стягненням штрафних санкцій [52, с.133].

4. Крім зазначених до суб'єктів господарювання за порушення ними правил здійснення господарської діяльності застосовуються адміністративно-господарські санкції.

Господарсько-адміністративний штраф - це грошова сума, що сплачується до державного бюджету суб'єктом господарювання - правопорушником у передбачених законом випадках.

Господарсько-адміністративний штраф може застосовуватися:

- а) у процентному або кратному відношенні до суми порушення;
- б) в певній кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Господарсько-адміністративний штраф застосовується: а) лише у вертикальних відносинах; б) за постановою компетентних органів (антимонопольних - за порушення законодавства про захист економічної конкуренції, санітарно-епідеміологічної служби - за порушення санітарно-епідеміологічних вимог, державних органів контролю за цінами - за порушення державної дисципліни цін і т. ін., як правило, в судовому порядку), в) без додержання претензійного порядку; г) за наявності лише протиправної поведінки (фактична підстава).

Господарсько-організаційні санкції застосовують компетентні органи (тимчасове призупинення діяльності суб'єкта господарювання до усунення виявлених порушень, призупинення дії та скасування ліцензій, примусова реорганізація) або в судовому порядку (примусова ліквідація).

Підстави застосування господарсько-організаційних санкцій: юридичні - закон, фактичні - протиправна поведінка.

3.2. Умови притягнення до відповідальності за прострочення виконання договірних зобов'язань

В даний час в правовому регулюванні виконання зобов'язань виникає багато проблем. Дії по виконанню зобов'язань не цілком підходять ні під нормативне регулювання зобов'язань, ні під нормативне регулювання договорів. Спеціальних норм про виконання зобов'язань також недостатньо.

Все це веде до невизначеності в правовідносинах по виконанню зобов'язань, до суперечливої судової практики і, в кінцевому рахунку, до порушення прав і законних інтересів учасників обороту.

Строк (час) виконання зобов'язання визначається настанням певного моменту в часі, коли має бути виконання зобов'язання або виконання однієї з дій, що складають його предмет. Строк виконання характерний для будь-якого зобов'язання, навіть для безстрокового, в якому строк виконання все одно відомий або визначений.

Належне виконання зобов'язань, яке є одним з основних принципів права, включає в себе як найважливіший елемент дотримання умови про строк. Умова про строк, як правило, має бути передбачено законом або договором.

Строк виконання поділяються на загальні і приватні (проміжні). Крім того, в межах загальних строків розрізняються початкові і кінцеві строки виконання.

У разі невиконання боржником зобов'язання в строк настає прострочення боржника. Кредитор також може не виконати своїх обов'язків або виконати їх не в строк, - тоді кажуть про прострочення кредитора. Визначення цих понять має велике значення для правильного застосування правил про договірну відповідальність[93, с.94].

У тих роботах, в яких спеціально досліджувалося питання про прострочення боржника або прострочення кредитора, прострочення визначалася як винне невиконання стороною в строк обов'язків по виконанню договору Отже, в поняття

прострочення включалася, як обов'язковий елемент, вина. Цим юридичне поняття відмежовується від загального поняття прострочення, тобто пропуску строку безвідносно до наявності вини сторін в цьому. Однак навряд чи є необхідність вживати один термін в двох сенсах, це не сприяє ясності законодавчих актів.

На нашу думку прострочення треба розуміти однозначно і визначати його як пропуск строку або невиконання обов'язків незалежно від наявності вини сторін, вину ж віднести до умов відповідальності за прострочення. Це означає, що юридичні наслідки наступають лише тоді, коли в простроченні є вина сторони, що припустилася невиконання зобов'язання в строк.

Прострочення боржника можна визначити як невиконання боржником зобов'язання в строк, обумовлений законом або договором, яке тягне за собою негативні наслідки для боржника, якщо він не доведе свою невинуватість.

Належне і своєчасне виконання зобов'язання залежить не тільки від боржника, а й від кредитора. Якщо кредитор не прийме виконання або не зробить дій, необхідних для виконання боржником зобов'язання, воно залишиться невиконаним, незважаючи на всі зусилля боржника. Значно зростає роль кредитора в праві. При аналізі численних обов'язків кредитора необхідно, однак, чітко відмежовувати обов'язки від інших обов'язків, а серед обов'язків виділяти обов'язки, невиконання яких тягне настання прострочення кредитора. Пропонуємо наступну класифікація обов'язків кредитора: обов'язки, що існують як перед боржником:

а) обов'язок прийняти виконання і обов'язок здійснювати дії, необхідні для виконання боржником зобов'язання (дії, невиконання яких тягне наступ прострочення кредитора),

б) обов'язок сприяти виконанню боржником зобов'язання (дії кредитора, без яких боржник може виконати зобов'язання, але які сприяють його виконанню) [94, с.167].

Так як боржник зобов'язаний виконати зобов'язання, кредитор має право вимагати виконання. Але в той же час він зобов'язаний прийняти виконання і зробити інші дії, необхідні для виконання боржником зобов'язання. У разі

невиконання обов'язків настає прострочення кредитора, за яке він несе відповідальність. Однак оскільки у кредитора є певні обов'язки, у боржника (за основним зобов'язанням) є відповідні права. У наявності зобов'язання, в якому кредитор (за основним зобов'язанням) стає боржником, а боржник - кредитором. Але це зобов'язання є допоміжним і додатковим по відношенню до основного зобов'язання і без нього немислиме. Треба відрізнити його від зустрічного зобов'язання сторони за двостороннім договором, яке є самостійним і основним зобов'язанням.

Але при дослідженні питання про прострочення кредитора треба мати на увазі, перш за все, основне зобов'язання боржника перед кредитором, де у кредитора поряд з правом вимагати виконання від боржника, що є основним, є певні обов'язки, невиконання яких викликає прострочення кредитора. Якщо обов'язок боржника конструюється як самостійне зобов'язання, то обов'язок кредитора - це лише умова, необхідне для виконання обов'язку боржника, єдина його мета спрямована на виконання боржником основного зобов'язання. Звідси, як правило, невиконання кредитором його обов'язки тоді є простроченням, коли воно призводить до виконання в строк зобов'язання боржником.

Прострочення кредитора - це більш складне поняття, ніж прострочення боржника. Вона включає в себе не тільки несвоєчасне виконання кредитором своїх обов'язків, а й невиконання їх, і неналежне виконання, що не дає можливості боржнику своєчасно виконати зобов'язання (замовник подає невірне технічне завдання в договорі на науково-дослідні та конструкторські роботи).

Таким чином, прострочення кредитора можна визначити як невиконання в строк або невиконання стороною за договором кредиторських обов'язків (прийняти виконання, здійснити дії, до виконання яких боржник не може виконати свого зобов'язання, не вчиняти дій, що перешкоджають виконанню), яке тягне за собою негативні наслідки для кредитора, якщо він не доведе відсутності своєї вини.

Незважаючи на застосування санкцій за прострочення, зобов'язання повинно бути виконано в натурі. Основною метою застосування санкцій є спонукання до

реального виконання. Принцип реального виконання характеризується двосторонньою дією: він звернений не тільки до боржника, а й до кредитора.

При простроченні завжди передбачається можливість реального виконання, - коли реальне виконання неможливо, лише тоді настає невиконання зобов'язання.

У зв'язку з питанням про відповідальність за прострочення досліджуються підстави договірної відповідальності (наявність договору, закінчення строку, протиправність, при відшкодуванні збитків - наявність і розмір збитків і причинний зв'язок) і, зокрема, детально розбирається суб'єктивна підстава відповідальності за прострочення – вина [95, с.976].

Вина є підставою відповідальності як за прострочення боржника, так і за прострочення кредитора. Коли прострочення має місце з вини і боржника, і кредитора, застосовується принцип змішаної Змішана відповідальність передбачає наявність вини в порушенні двох осіб, що протистоять один одному в зобов'язанні (заподіювач шкоди і потерпілий, боржник і кредитор).

Сторона за договором може нести відповідальність не тільки за свої дії, але і за дії третіх осіб, на яких було покладено виконання зобов'язання. Підставою відповідальності в даному випадку також є вина, але сторона відповідає і за вину третіх осіб, на яких вона згодом може покласти відповідальність за відсутності своєї вини шляхом пред'явлення регресного позову.

Договірна санкція - це правовий наслідок, який норма встановлює або допускає в разі порушення договірної зобов'язання, а договірна відповідальність є специфічним видом договірної санкції. Відповідальність є завжди додаткове зобов'язання, що містить в собі додаткову правомочність кредитора і додатковий обов'язок боржника, яких не було в змісті первинного зобов'язання до його порушення.

Проводиться розмежування між договірною відповідальністю та іншими санкціями, які не є заходами відповідальності, на прикладі санкцій за прострочення виконання. Заходи відповідальності (стягнення неустойки, відшкодування збитків) повинні носити характер покарання, засудження за вчинене порушення і повинні застосовуватися лише за наявності вини. Для

застосування санкцій, які не є заходами відповідальності (примушування до реального виконання, відмова кредитора від прийняття простроченого виконання, звільнення боржника від відповідальності за прострочення, що настала внаслідок прострочення кредитора), наявності вини сторони в простроченні не обов'язкове. Ця відмінність впливає з відмінностей в об'єктивному змісті санкцій.

Аналіз санкцій за прострочення боржника та прострочення кредитора показує, що ці санкції здебільшого однотипні і схожі. Санкцією як прострочення боржника, так і прострочення кредитора є спонукання до реального виконання зобов'язання.

Однакові санкції, які є заходами відповідальності: стягнення неустойки, відшкодування збитків. Проте, прострочення боржника та прострочення кредитора можуть спричинити за собою застосування специфічних санкцій.

При простроченні боржника це - відмова кредитора від прийняття простроченого боржником виконання, а при простроченні кредитора - звільнення боржника від відповідальності за своє прострочення, що настала внаслідок прострочення кредитора.

Господарсько-правова відповідальність може виконувати свою роль стимулювання до належного і своєчасного виконання, якщо її, застосування буде мати відповідну ефективність.

Специфіка відповідальності боржника за прострочення виконання зобов'язання полягає в тому, що боржник, який прострочив виконання, відповідає перед кредитором за збитки, завдані простроченням, і за можливу майнову шкоду, що випадково настала після прострочки.

Іншими словами, він несе ризик відповідальності за випадкове пошкодження або знищення майна, яким він користувався. Наприклад, якщо наймач невчасно повернув найняте майно і це майно в період прострочки було випадково пошкоджене або знищене, то незалежно від вини боржника він повинен буде відшкодувати збитки кредиторю.

Також поглянемо на такі випадки відхилення від встановленого строку виконання зобов'язання, як дострокове виконання та прострочення виконання, допущене або боржником, або кредитором.

Відзначається, що законодавець по-різному регулює виконання зобов'язання достроково. Для загальногосподарських відносин встановлюється презумпція можливості дострокового виконання. Вона означає, що боржник має право виконати зобов'язання достроково, крім випадків обмеження цього права, які встановлюються в інтересах кредитора і можуть бути передбачені законом, договором, витікати з звичаїв ділового обороту або суті зобов'язання.

Для господарських відносин встановлена зворотна презумпція - неприпустимість такого виконання, яка означає, що дострокове виконання таких зобов'язань можливо лише у випадках, передбачених законом, іншими правовими актами, умовами або істотою зобов'язання, звичаїв ділового обороту.

В іншому випадку виконання таких зобов'язань достроково не допускається, що цілком обґрунтовано з урахуванням специфіки підприємницьких відносин.

Прострочення виконання зобов'язання являє собою не вчинення боржником або кредитором необхідних дій у встановлений строк. За загальним правилом прострочення боржника має місце, якщо боржник не виконує зобов'язання у встановлений термін або на вимогу кредитора, коли зобов'язання має виконуватися негайно або достроково.

Відносно зобов'язань з невизначеним строком пропонуємо вважати такі зобов'язання простроченими тільки після закінчення семи днів з моменту пред'явлення вимоги кредитора про виконання, а не після закінчення розумного терміну з моменту виникнення зобов'язання.

Ми вважаємо, що поняття «розумного строку» виконання зобов'язання скоріше шкодить нормальному перебігу обороту, ніж допомагає йому, тому висуваємо тезу про необхідність звуження сфери зобов'язань, сторони яких можуть керуватися правилами про виконання зобов'язання в розумний термін, з пропозицією, відповідно, внесення ряду змін в чинне законодавство.

Щодо виконання негативних зобов'язань обґрунтовується позиція, що, оскільки сутність таких зобов'язань полягає в утриманні від дій, зобов'язання виконується щомиті, і в силу самого характеру такого зобов'язання, тоді навряд чи можна говорити про прострочення виконання. Будь-яке порушення негативного зобов'язання буде являти собою невиконання.

В випадку прострочення виконання альтернативного зобов'язання дотримуємося позиції про неможливість переходу права вибору предмета виконання до кредитора, оскільки сама по собі прострочення не може трансформувати альтернативне зобов'язання в безальтернативне або привести до передачі наданого боржнику вибору кредитору. Кредитор може розраховувати лише на те, до чого зобов'язався боржник, і не володіє правами, наданими боржникові, якщо інше не передбачено законом або умовами зобов'язання. Тому прострочення боржника дає кредитору поряд з іншими засобами захисту право звернутися до суду з позовом про спонукання боржника до виконання одного з предметів зобов'язання.

Поряд з простроченням боржника відповідні загальні правила встановлені також на випадок прострочення кредитора. Кредитор визнається таким, що прострочив, якщо він відмовився прийняти запропоноване боржником належне виконання або не виконав зустрічного обов'язку, внаслідок чого боржник не міг виконати зобов'язання.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

В результаті здійсненого дослідження були сформульовані наступні висновки:

1. Під сутністю конкретного договірного зобов'язання слід розуміти головне в змісті цього зобов'язання, представлене сукупністю зумовлених об'єктивними і суб'єктивними факторами прав і обов'язків, які виражають природу і характер відповідних правовідносин і без яких існування і виконання останнього, як самостійного, якісно визначеного і індивідуального явища, для досягнення правової мети неможливо.

Всі умови договору в залежності від їх впливу на формування сутності конкретного договірного зобов'язання повинні бути класифіковані на істотні (об'єктивно-суттєві і суб'єктивно-суттєві) і несуттєві. Дана (основна) класифікація договірних умов має практичне значення.

2. Під виконанням зобов'язання слід розуміти складне явище, спрямоване на приведення сторін до такого стану, до якого вони прагнули при укладенні договору, що виражається в сукупності однорідних операцій, що здійснюються сторонами на підставі їх волевиявлення, які формують юридичний факт (склад), який припиняє зобов'язання, і безпосередньому здійсненню боржником ряду дій по виконанню обов'язків, а кредитором щодо їх ухвалення, які в сукупності є змістом зобов'язання.

Поняття припинення зобов'язань не сформульовано ні в теорії права, ні в законодавстві. Нині чинний ЦК України не дає визначення припинення зобов'язань і не розкриває його юридичної природи.

Розглянувши та проаналізувавши різноманітні точки зору, ми сформулювали наступне поняття припинення зобов'язань.

Припинення зобов'язання - це руйнування його структури, в результаті якого відбувається розрив правового зв'язку між окремими його елементами, що приводить до повного або часткового погашення прав і обов'язків його учасників,

що становлять зміст зобов'язання без породження інших правових наслідків (прав на відшкодування збитків, неустойки; відповідальності в інших формах і т.п.).

3. Спосіб забезпечення виконання зобов'язань – це зобов'язальне відношення, спрямоване на безоплатне привласнення майнового блага боржника в рахунок задоволення таких вимог його кредитора, які пов'язані з порушенням іншого (забезпеченого) зобов'язання і існують у формі регулятивних або ж охоронних правових відносин.

Спосіб забезпечення виконання зобов'язань характеризується майновим, вартісним змістом (має своїм предметом певне майнове благо).

4. Підставою настання цієї відповідальності може бути тільки правопорушення.

В юридичній літературі прийнято виділяти дві складові підстави правової відповідальності:

1. правова підстава;
2. фактична підстава.

Правова підстава міститься безпосередньо в нормі права і є передумовою виникнення правовідносин взагалі і правової відповідальності, зокрема, правова підстава проводить межу між соціальною і юридичною відповідальністю. Без юридичної заборони того чи іншого варіанту поведінки правова відповідальність виникнути не може.

Фактична підстава - це реалізація суб'єктом забороненого нормою права варіанту поведінки. Це факт, що викликає до реальної дії норми права, що регламентують необхідну реакцію на його настання. Тобто, це правоутворюючий юридичний факт. Зміст цього юридичного факту розкривається поняттям «правопорушення».

5. Наявність складу правопорушення - загальна і, як правило, єдина підстава (і будь-якої іншої) відповідальності. Інакше кажучи, склад правопорушення є тим юридичним фактом, який породжує правовідносини між правопорушником і потерпілим та створює певні претензії потерпілого та обов'язки порушника по відшкодування шкоди, заподіяної протиправним діянням.

6. За порушення договірної зобов'язання найчастіше настає правова та господарсько-правова відповідальність.

Господарська відповідальність - це обов'язок суб'єктів відносин компенсувати негативні наслідки господарських правопорушень. Під ними слід розуміти порушення суб'єктом умов законів, інших нормативних актів і договорів, завданих у зв'язку з цим збитків державі і контрагенту.

Сутність господарсько-правової відповідальності пояснюється тим, що вони за формою являють правову, а за змістом - економічну відповідальність.

Господарська відповідальність є необхідним правовим засобом реалізації, зміцнення і перспективного розвитку ринкових процесів, формування господарського порядку на правовій основі.

Неустойка в господарському праві має подвійну правову природу: до настання строку виконання зобов'язання неустойка є заходом забезпечення його виконання, а в разі порушення зобов'язання стає мірою відповідальності. Головним критерієм для застосування неустойки є факт порушення зобов'язання. Сторони мають право самостійно визначати співвідношення розміру збитків та неустойки в договорі, тим самим змінювати вид неустойки.

7. Господарсько-правової санкції – це заходи державного примусу, що застосовуються до учасників господарських правовідносин у результаті вчинення господарського правопорушення, виражаються в настанні певних негативних наслідків правового та/або майнового й організаційного характеру і спрямовані на гарантування захисту прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб та держави.

Господарсько-правові санкції в комплексі виконують базові функції (гарантійно-попереджувальну, негативного стимулювання, інформаційну та виховну) та специфічні функції (еквівалентно-відшкодувальну, штрафну та оперативного припинення правопорушення).

Господарсько-правова відповідальність та господарсько-правові санкції не є тотожними правовими категоріями, адже знаходять свій вияв поза межами одна

одної, однак заперечувати їх взаємозв'язок також не можна, виходячи з того, що вони мають спільні сфери реалізації.

8. Прострочення виконання зобов'язання являє собою не вчинення боржником або кредитором необхідних дій у встановлений строк.

За загальним правилом прострочення боржника має місце, якщо боржник не виконує зобов'язання у встановлений термін або на вимогу кредитора, коли зобов'язання має виконуватися негайно або достроково.

Відносно зобов'язань з невизначеним строком пропонуємо вважати такі зобов'язання простроченими тільки після закінчення семи днів з моменту пред'явлення вимоги кредитора про виконання, а не після закінчення розумного терміну з моменту виникнення зобов'язання.

Ми вважаємо, що поняття «розумного строку» виконання зобов'язання скоріше шкодить нормальному перебігу обороту, ніж допомагає йому, тому висуваємо тезу про необхідність звуження сфери зобов'язань, сторони яких можуть керуватися правилами про виконання зобов'язання в розумний термін, з пропозицією, відповідно, внесення ряду змін в чинне законодавство.

Здійснене дослідження дозволило запропонувати такі пропозиції:

- конкретизувати загальний порядок застосування оперативно-господарських санкцій, шляхом:

1) встановлення зобов'язання сторони, яка потерпіла від правопорушення, щодо складання акту для документальної фіксації факту правопорушення, як фактичної підстави для застосування таких санкцій стороною договору, за наявності правової підстави, передбаченої договором або законодавством;

2) встановлення відповідних застережень у самому договорі для третіх осіб щодо можливості застосування оперативно-господарських санкцій, які можуть обмежити передачу майна по договору;

3) встановлення терміну застосування таких санкцій та оскарження їх застосування з правом їх змінення сторонами в договорі;

4) дати визначення господарсько-правової відповідальності суб'єктів господарювання з уточненням правової основи цієї відповідальності та характеру наслідків.

- Обґрунтовано співвідношення таких понять, як «господарсько-правова відповідальність» та «господарсько-правова відповідальність суб'єктів господарювання», та наголошується на необхідності основного підходу, на якому має ґрунтуватись законодавча база щодо господарсько-правової відповідальності суб'єктів господарювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – с. 141. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV / Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 18. – № 19-20. – № 21-22. – ст.144
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV / Відомості Верховної Ради України (ВВР) – 2003 – №№ 40-44. – ст.356.
4. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України: інформаційний лист Вищого Господарського Суду України від 07 квітня 2008 р. №01-8/211 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.arbitr.gov.ua/news/709>.
5. Про доповнення Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 15.03.2011 № 01-06/249 «Про постанови Верховного Суду України, прийняті за результатами перегляду судових рішень господарських судів: інформаційний лист Вищого Господарського Суду України від 13 липня 2012 р. №01-06/908/2012 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/13072012.pdf>.
6. Постанова Верховного Суду України від 08 червня 2016 р. у справі № 6-3006цс15 Верховний Суд України. [Електронний ресурс] / Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/787E0A36E2723ADCC2257FE600263EF6](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/787E0A36E2723ADCC2257FE600263EF6)
7. Постанова Верховного Суду України від 18 травня 2016 р. у справі № 6-474цс16 [Електронний ресурс] / Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/6F3DFC2A4B7FC45BC2257FB900432901](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/6F3DFC2A4B7FC45BC2257FB900432901)
8. Постанова Верховного Суду України від 27 квітня 2012 р. б/н / Верховний Суд України. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

[http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/c7b1415cec7000d6c2257a02002754d2/\\$FILE/3-24%D0%B3%D1%8112.doc](http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/c7b1415cec7000d6c2257a02002754d2/$FILE/3-24%D0%B3%D1%8112.doc).

9. Постанова Вищого Господарського Суду України від 05 липня 2006 р. №46/468-05 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://sudreestr.org.ua/reestr/rishennya-34864>.

10. Постанова Вищого Господарського Суду України від 07 червня 2005 р. №35/475-04 [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://arbitr.gov.ua/docs/28_937244.html

11. Рішення Господарського суду Миколаївської області у справі № 16/154/09 від 27 травня 2009 р. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3936286>

12. Рішення Господарського суду Полтавської області по справі № 5/264 від 08 червня 2010 року [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11476969>

13. Рішення Господарського суду Херсонської області у справі № 10/33-07 від 06 лютого 2007 р. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/439743>

14. Баганець В. О. Господарсько-правова відповідальність органів державної влади (на прикладі прокуратури) / В. О. Баганець // Європейські перспективи. - 2014. - № 6. - С. 157-161

15. Бекірова Е. Е. Юридична відповідальність за порушення законодавства про ліцензування певних видів господарської діяльності / Е. Е. Бекірова // Актуальні проблеми держави і права. - 2005. - Вип. 25. - С. 321-324. -

16. Боднарук О. В. Соціально-відповідальний бізнес як один із напрямків розвитку вітчизняних суб'єктів господарювання / О. В. Боднарук // Менеджер. - 2015. - № 1. - С. 72-77. -

17. Болотова Г. Д. Розвиток законодавства про відповідальність держави за збитки, незаконно завдані суб'єктам господарювання / Г. Д. Болотова // Правничий часопис Донецького університету. - 2014. - № 1-2. - С. 54-61. -

18. Борцевич П. С. Проблеми застосування господарсько-правової відповідальності у сфері захисту економічної конкуренції / П. С. Борцевич // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Право. - 2014. - Вип. 1. - С. 152-156. –
19. Віхрова І. Оціночні санкції як заходи господарсько-правової відповідальності / І. Віхрова // Вісник Національної академії правових наук України. - 2014. - № 4. - С. 96-104
20. Гамбург І. А. Відповідальність за порушення законодавства про технічне регулювання господарської діяльності / І. А. Гамбург // Право і суспільство. - 2011. - № 3. - С. 106-111
21. Гапало С. Ю. Причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника господарського зобов'язання та збитками, як підстава господарсько-правової відповідальності / С. Ю. Гапало // Університетські наукові записки. - 2008. - № 1. - С. 132-137
22. Головка А. Я. Постіндустріальна трансформація світового господарства в контексті формування концепції соціальної відповідальності тнк / А. Я. Головка. // Ефективна економіка. - 2013. - № 9.
23. Горохова Т. В. Урахування рівноваги інтересів взаємодії суб'єктів господарювання у рамках корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) / Т. В. Горохова // Економічний вісник Національного гірничого університету. - 2012. - № 3. - С. 76-79.
24. Грек Б. М. Господарсько-правова відповідальність учасників господарських відносин: загальноправовий аспект [Електронний ресурс] / Б. М. Грек // Вісник Академії адвокатури України. - 2008. - Число 2. - С. 36-50.
25. Господарське право України: підручник : у 2 ч. - Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2014 - 2015. - Ч. 2 / [Андрєєва О. Б. та ін.]. - 2015. - 367 с.
26. Господарське право: навч. посіб. для підгот. до іспитів / В. С. Мілаш. - 2-ге вид., змін. - Харків : Право, 2015. - 323 с.

27. Господарське право: навч. посіб. для студентів напряму підгот. 6.030401 "Правознавство" / Рабінович А. В. ; Укоопспілка, Львів. комерц. акад. - Львів : Вид-во Львів. комерц. акад., 2016. - 275 с.

28. Господарське право: навч. посіб. для підгот. до іспитів / В. С. Мілаш. - 3-тє вид., змін. - Харків : Право, 2016. - 329 с.

29. Господарське право України: підручник : у 2 ч. - 2-ге вид., зі змінами та випр. - Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2016. - Ч. 1 / [Андрєєва О. Б. та ін.]. - 2016. - 323 с

30. Господарське право України: підручник : у 2 ч. - 2-ге вид., зі змінами та випр. - Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2016. - Ч. 2 / [Андрєєва О. Б. та ін.]. - 2016. - 367 с.

31. Господарське право України. Загальна частина: навч. посіб. / Г. В. Смолин ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. - 3-тє вид., переробл. і допов. - Л. : ЛДУВС, 2013. - 551 с.

32. Господарське право: підручник / В. С. Щербина. - 6-те вид., переробл. і допов. - К. : Юрінком Інтер, 2013. - 636 с.

33. Господарське право України: навч. посіб. [для студ. юрид. вищ. навч. закл.] : у 2 ч. / Харк. нац. ун-т внутр. справ. - К. : Хай-Тек Прес, 2013. - Ч. 1 / [О. Б. Андрєєва та ін.] ; за заг. ред. О. П. Гетманець, Ю. М. Жорнокуя, О. М. Шуміла. - 2013. - 366 с.

34. Господарське право України: практикум / В. М. Тісунова, Д. О. Калмиков ; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. - Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. - 519 с.

35. Господарське право України: навч. посіб. [для студ. юрид. вищ. навч. закл.] : у 2 ч. / Харк. нац. ун-т внутр. справ. - К. : Хай-Тек Прес, 2013. - Ч. 2 / [О. Б. Андрєєва та ін.] ; за заг. ред. О. П. Гетманець, Ю. М. Жорнокуя, О. М. Шуміла. - 2013. - 398 с.

36. Господарське право: посіб. для підготов. до іспитів / [Ю. І. Пивовар, Н. А. Буличева] ; за заг. ред. канд. юрид. наук Ю. І. Пивовара. - К. : Ліпкан О. С. [вид.], 2010. - 179 с.

37. Господарське право: навч. посіб. / З. І. Суцук-Слюсаренко ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. - Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2013. - 215 с.

38. Господарське право: курс лекцій (у таблицях і схемах): навч.-наоч. посіб. / Дудник Л. М. ; Укр. держ. ун-т фінансів та міжнар. торгівлі. - Київ : Геопринт, 2014. - 147 с.

39. Господарське право України: підручник : у 2 ч. - Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2014 - 2015. - Ч. 1 / [Андрєєва О. Б. та ін.]. - 2014. - 339 с. -

40. Господарське право: навч. посіб. / В. І. Лебідь, Н. О. Можаровська, Л. Л. Нескороджена ; Нац. акад. внутр. справ. - Вид. 2-ге, допов. і перероб. - Київ : Правова єдність : Алерта, 2014. - 414 с.

41. Господарське право: навч. посіб. для підгот. до іспитів / В. С. Мілаш. - Харків : Право, 2015. - 324 с.

42. Господарське право : курс лекцій для студентів неюрид. спец. / Ямкова Ірина Миколаївна ; Відкр. міжнар. ун-т розвитку людини "Україна", Ін-т права та суспільних відносин, Каф. цивіл., госп. та кримінал. права. - Київ : Талком, 2015. - 79 с.

43. Господарське право України. Особлива частина: підручник / Г. В. Смолин ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. - Львів : ЛьвДУВС, 2014. - 591 с.

44. Господарське і трудове право: навчальний посібник / В. І. Пастухова ; Національний ун-т водного господарства та природокористування. - Рівне : НУВГП, 2009. - 108 с.

45. Господарське право: конспект лекцій / Сергієнко В. В. [та ін] ; Харк. нац. екон. ун-т. - Х. : Вид-во ХНЕУ, 2010. - 442 с.

46. Господарське право України (Особлива частина) : навч. посіб. / Г. В. Смолин ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. - Л. : [ЛьвДУВС], 2010. - 580 с.

47. Господарське право підручник : у 2 ч. / [В. Ф. Опришко та ін.] ; за заг. ред. В. Ф. Опришка та Н. С. Хатнюк ; Держ. вищ. навч. закл. "Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана". - К. : КНЕУ, 2011. - Ч. 1. - 2011. - 507 с.

48. Господарське право: підручник : у 2 ч. / [В. Ф. Опришко та ін.] ; за заг. ред. В. Ф. Опришка та Н. С. Хатнюк ; Держ. вищ. навч. закл. "Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана". - К. : КНЕУ, 2011. - Ч. 2. - 2011. - 501 с.

49. Господарське право: курс лекцій для курсантів та слухачів спец. 6.030402 "Правознавство" / В. О. Кучер, В. М. Парасюк ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. - Л. : [б. в.], 2011. - 380 с.

50. Господарське право: навч. посіб. / О. М. Вінник. - 2-ге вид., змінене та допов. - К. : Правова єдність, 2009. - 766 с.

51. Господарське право: підручник / В. С. Щербина. - 5-те вид., переробл. і допов. - К. : Юрінком Інтер, 2012. - 597 с.

52. Господарське право: курс лекцій / В. В. Чайковська. - О. : Астропринт, 2012. - 406 с.

53. Господарське право: підручник / [Ю. Є. Атаманова та ін.] ; за заг. ред. Д. В. Задихайла, В. М. Пашкова ; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". - Х. : Право, 2012. - 693 с.

54. Господарське право: курс лекцій / В. В. Чайковська. - Вид. 2-е, допов. та переробл. - О. : Астропринт, 2012. - 407 с.

55. Демський О. С. Дихотомія права щодо регулювання відповідальності за порушення порядку господарювання / О. С. Демський // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. - 2015. - № 4. - С. 83-89.

56. Домбровський С. Ф. Особливості дисциплінарної відповідальності працівників сільськогосподарських підприємств кооперативного типу та фермерських господарств / С. Ф. Домбровський // Університетські наукові записки. - 2016. - № 3. - С. 151-164.

57. Дячишин О. В. Особливості соціальної відповідальності у лісовому господарстві / О. В. Дячишин // Науковий вісник НЛТУ України. - 2015. - Вип. 25.3. - С. 213-219.

58. Заярний О. Вина в системі умов господарсько-правової відповідальності [Електронний ресурс] / О. Заярний // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. - 2010. - Вип. 84. - С. 93-98

59. Заярний О. Господарсько-правова відповідальність в механізмі правового регулювання господарських відносин / О. Заярний // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. - 2011. - Вип. 86. - С. 110-114.

60. Заярний О. Співвідношення понять господарсько-правова відповідальність та господарсько-правові санкції / О. Заярний // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. - 2010. - Вип. 82. - С. 51-57

61. Ігнатенко М. М. Здійснення соціальної відповідальності суб'єктів господарювання аграрної сфери економіки на основі державно-приватного партнерства / М. М. Ігнатенко // Економіка та держава. - 2015. - № 9. - С. 74-76.

62. Ігнатенко М. М. Планування і прогнозування соціальної відповідальності суб'єктів господарювання аграрної сфери економіки / М. М. Ігнатенко // Агросвіт. - 2015. - № 17. - С. 31-37.

63. Ігнатенко М. М. Становлення стратегічного управління соціальною відповідальністю суб'єктів господарювання аграрної сфери економіки / М. М. Ігнатенко // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка і менеджмент. - 2016. - Вип. 1. - С. 42-45.

64. Кантор Н. Ю. Теоретичні та практичні проблеми адміністративної відповідальності юридичних осіб за порушення у сфері господарювання / Н. Ю. Кантор // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. - 2015. - № 2(2). - С. 89-97.

65. Кашперський О. В. Адміністративно-правова відповідальність суб'єктів господарювання за порушення законодавства у сфері / О. В. Кашперський // Право і Безпека. - 2011. - № 1. - С. 85-88.

66. Канзафарова І. С. Договірна відповідальність юридичних осіб у комерційному обігу. Дисс. канд. юрид. наук: 12.00.03.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної Академії наук України, Київ – 1999р. – 165 с.

67. Кравчук О. Якщо контрагент не виконав зобов'язання. Журнал «Дебит-кредит». 2012. №41. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<https://online.dtkk.ua/Book/%C2%AB%D0%94%D0%9A%C2%BB%20%E2%84%9641-2012.epub/navPoint-12>

68. Кикоть О. Стадії реалізації договірної господарсько-правової відповідальності [Електронний ресурс] / О. Кикоть // Юридична Україна. - 2012. - № 10. - С. 60-67.

69. Корчак Н. М. Методологічні підходи щодо встановлення об'єктивних умов застосування господарсько-правової відповідальності за правопорушення у сфері конкуренції [Електронний ресурс] / Н. М. Корчак // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. - 2012. - № 1. - С. 106-109.

70. Кузьменко М. Місце господарсько-правової відповідальності у сфері захисту економічної конкуренції [Електронний ресурс] / М. Кузьменко // Юридична Україна. - 2012. - № 9. - С. 67-72

71. Мазурчак В. І. Еволюція наукових поглядів у формуванні соціальної відповідальності суб'єктів господарювання [Електронний ресурс] / В. І. Мазурчак // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. - 2015. - № 4(2). - С. 224-227.

72. Малиновська Т. М. Співвідношення понять "господарсько-правова відповідальність" та "господарсько-правові санкції" [Електронний ресурс] / Т. М. Малиновська // Право і Безпека. - 2011. - № 4. - С. 200-202

73. Малиновська А. А. Щодо підстав господарсько-правової відповідальності за порушення законодавства про фізкультурно-оздоровчу діяльність [Електронний ресурс] / А. А. Малиновська // Держава та регіони. Сер. : Право. - 2013. - № 2. - С. 108-112.

74. Мартиненко І. О. Шляхи удосконалення корпоративної соціальної відповідальності в галузі лісового господарства України [Електронний ресурс] / І. О. Мартиненко // Траектория науки. - 2016. - Т. 2, № 2. - С. 2.46-2.56.

75. Мілімко Л. В. Господарсько-правова відповідальність: ознаки та порядок застосування [Електронний ресурс] / Л. В. Мілімко // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. - 2016. - № 1. - С. 145-149.

76. Незнайко С. В. Запровадження кримінальної відповідальності за умисне знищення чи пошкодження об'єктів житлово-комунального господарства – за та проти [Електронний ресурс] / С. В. Незнайко // Судова апеляція. - 2014. - № 3. - С. 34-39

77. Нікуліна Н. А. Форми відповідальності суб'єктів господарювання [Електронний ресурс] / Н. А. Нікуліна // Південноукраїнський правничий часопис. - 2013. - № 3. - С. 101-104. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Purch_2013_3_36.

78. Остап'юк М. В. Питання господарсько-правової відповідальності постачальників за розірвання договорів про державні закупівлі лікарських засобів і медичних виробів [Електронний ресурс] / М. В. Остап'юк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. - 2015. - Вип. 13(2). - С. 35-38.

79. Остапович В. П. Загальні аспекти відповідальності суб'єктів господарювання у сфері охоронної діяльності [Електронний ресурс] / В. П. Остапович // Форум права. - 2013. - № 3. - С. 448–452.

80. Саксонов В. Б. Принципи господарсько-правової відповідальності [Електронний ресурс] / В. Б. Саксонов // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. - 2013. - № 3. - С. 107-115.

81. Сенюта С. Я. Підстави господарсько-правової відповідальності учасників телекомунікаційних відносин [Електронний ресурс] / С. Я. Сенюта // Вісник Одеського національного університету. Серія : Правознавство. - 2014. - Т. 19, Вип. 1. - С. 52-59.

82. Стародубцева Т. Л. Відповідальність в сфері господарської та підприємницької діяльності [Електронний ресурс] / Т. Л. Стародубцева // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. - 2011. - Вип. 7. - С. 63-66.

83. Татькова З. Ф. Відповідальність у формі застосування адміністративно-господарських санкцій [Електронний ресурс] / З. Ф. Татькова // Форум права. - 2011. - № 1. - С. 998-1007.

84. Фоміна О. Відповідальність суб'єктів господарювання в аспекті сталого розвитку економіки [Електронний ресурс] / О. Фоміна // Збірник наукових праць Державного економіко-технологічного університету транспорту. Сер. : Економіка і управління. - 2016. - Вип. 35. - С. 348-356.

85. Цивільне право України у поняттях і термінах: слов.-довід. для ВНЗ / В. І. Плахтєєва. - Х. : Форт, 2013. - 209 с.

86. Цивільне право України: навч. посіб. / А. В. Гончарова, Т. А. Кобзева ; Сум. держ. ун-т. - Суми : Сум. держ. ун-т, 2015. - 167 с.

87. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання: підручник / [Бичкова С. С. та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С. С. Бичкової. - 3-тє вид., змін. та допов. - Київ : Правова єдність : Алерта, 2014. - 495 с.

88. Цивільне право України: навч. посіб. / Андріанова Ж. І. [та ін.] ; [за заг. ред. І. С. Тімуш]. - Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2015. - 236 с.

89. Цивільне право України: навч. посіб. : у 2 ч. / за заг. ред. проф. Кройтора В. А., доц. Кухарева О. Є., доц. Ткалича М. О. ; Держ. ВНЗ "Запоріж. нац. ун-т". - Запоріжжя : Гельветика, 2016. Ч. 1 / [Апанасюк М. П. та ін.]. - 2016. - 383 с.

90. Цивільне право України: навч. посіб. : у 2 ч. / за заг. ред. проф. Кройтора В. А., доц. Кухарева О. Є., доц. Ткалича М. О. ; Держ. ВНЗ "Запоріж. нац. ун-т". - Запоріжжя : Гельветика, 2016. Ч. 2 / [Аврамова О. Є. та ін.]. - 2016. - 351 с.

91. Цивільне право України: навч. посіб. для підгот. до держ. іспиту : у 2 ч. / за заг. ред. проф. Кройтора В. А. та доц. Кухарева О. Є. - Харків : Діса плюс, [201-]. Ч. 2 / [Аврамова О. Є. та ін.]. - 2015. - 371 с.

92. Цивільне право України: посіб. для аудитор. і самост. вивчення курсу / [Є. О. Харитонов та ін.] ; за ред. проф. Є. О. Харитонова, доц. І. В. Давидової, доц. К. Г. Некіт. - Одеса : Фенікс, 2016. - 558 с.

93. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання: підручник / [Бичкова С. С. та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С. С. Бичкової. - 3-тє вид., змін. та допов. - Київ : Правова єдність : Алерта, 2014. - 495 с.

94. Цивільне право України. Загальна частина: підруч. для студентів вищ. навч. закл. / Бошицький Ю. П. [та ін.] ; Нац. акад. наук України, Київ. ун-т права. - Київ : Ліра-К, 2013. - 759 с.

95. Цивільне право України. Загальна частина: підруч. для студентів вищ. навч. закл. / Бошицький Ю. П. [та ін.] ; Нац. акад. наук України, Київ. ун-т права. - Київ : Ліра-К, 2013. - 759 с.

96. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / [І. А. Бірюков та ін.] ; за ред. проф. І. А. Бірюкова і Ю. О. Заїки. - Київ : Правова єдність : Алерта, 2014. - 509 с.

97. Цивільне право: підручник : у 2 т. / за ред. проф. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького ; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". - 2-ге вид., переробл. та допов. - Х. : Право, 2014. - Т. 1 / [В. І. Борисова та ін.]. - 2014. - 655 с.

98. Швидка Т. І. Удосконалення механізму господарсько-правової відповідальності у сфері економічної конкуренції / Т. І. Швидка // Економічна теорія та право. - 2016. - № 2. - С. 149-159.

99. Шевченко Н. М. Господарсько-правова відповідальність та господарські санкції / Н. М. Шевченко // Університетські наукові записки. - 2005. - № 3. - С. 175-179.

100. Шишка Р. Б. Окремі аспекти господарсько-правової відповідальності / Р. Б. Шишка // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. - 2015. - № 1. - С. 129-133.

101. Щербина В. Господарсько-правова відповідальність: галузевий підхід, особливості застосування та напрямки подальших наукових досліджень / В. Щербина // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. - 2013. - Вип. 3. - С. 10-16.